

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың
август 31-де
үнүп эгелээн

№ 57 (16831)

2004 чылдың
апрель 6,
вторник

Номерни парлагже
дужааганы:
график езугаар — 21.00,
херек кырында — 18.15.
Садар өртээ 3 рубль.

Айыткалдың одуруунун артында

ХООЙЛУЖУДУЛГА АРИФМЕТИКАЗЫ

ТР-ниң Чазаның Даргазы Ш.Д. Ооржактын республиканың Улуг Хуралына Айыткалында «бөгүн ийи палаталыг парламентиниң ажилдаарына бүгү байдалдар тургустунган. Эрткен чылдың дургузунда олар чүгле 79 хойлулу хүлээп алган, оларның чартыгн Чазак киирген. Экономиканың хөгжүлдесинге болгаш инвестицияларның идепкейжиригге дөгүмнүг хойлуларның чедимше билдинип кел чыдар» деп айыттыган. Ооң-биле чергелештир Айыткалда «Төлээлекчилер палатазы болгаш республиканың Баштыңы дөрт хойлуу төлөвилелиниң бирээзин-не шынары чавыс болгаш федералдыг азы республика хойлуужудулгазы-биле чөрүжүп турар дээш дедир эгидип келген» деп айтып турар.

Айыткалда айыттыганын шүгүмчүлелдери Хоойлуужудулга палатазының депутаттары ден дески хүлээп көрбээнин ооң соонда оларның талазындан оон-моон дыңналып үнген чугаа-соот херечилеп турар. Сонгукчуларның караанга эптиг байдалга көстүрү-биле хойлуу чогаадыкчылары чүнүн-даа мурнунда республика Чазаның Баштыңының депутаттарының хүлээп алганы хойлуу төлөвилелдериниң дөрттүн бирээзи-ле сөөлүнде барып дедир эгиттинген дээш түннелин чигиниге таварыштырганнар. Хоойлуужудулга палатазының кежигүннери ук санны оон эвээш деп санап турарлар. Олар боттарының ажылының чүгле сан талазы-биле эвес, а шынар талазы-биле үнели-биле база чөпшээрешпейн турарлар.

Айыткалдың үстүндө аңаа хамаарышкан кезээн тайылбыр-лап бээрин бистин корреспондентвис ТР-ниң Чазак Даргазының Улуг Хуралда бүрүн эргелиг төлээзи Л.Х. Тас-оолдан дилээн.

— Дедир эгиттинген хойлуу төлөвилелдериниң үлүүн көргүзүп турар сан курут черге көстүп келбээн, агаардан-даа алдын-маан. 2003 чылда база 2004 чылдың январь-февральда республиканың Чазак Даргазына ат салдырары-биле Улуг Хуралдың Хоойлуужудулга палатазының эрткен чылын хүлээп алганы 92 хойлуу кирген. Республиканың Баштыңы дараазында 13 хойлуу хүлээп көрбээн болгаш чедир ажилдап кылыры-биле эгиткен: «Күрүнө өңчү-хөрөңгизин эргелеп-башкарарының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлуужудулга ескерилгелер киириниң дугайында», «Культура дугайында» Тыва Республиканың Хоойлуужудулга ескерилгелер киириниң дугайында», «Тыва Республиканың Кыдыкы Сонгу чүгүндө эвээш санныг чингине чоннарының эрге-хоойлу магадылалдарының үндезиннери», «Тыва Республиканың Чазаның дугайында», «Хөй-ниитиниң черлеринге назы четпээнерниң административтиг камгалалының

болгаш оларның бодун алдынарының дүрүмнериниң дугайында», «Кижиниң аарыгларының иммунопрофилактиказының дугайында», «Тыва Республикада хамааты байдалдар актыларының бижидилге органнарының өөредилгезиниң болгаш ажыл-чорудулгазының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлуужудулга ескерилгелер киириниң дугайында», «Аныктарының болгаш уругларның хөй-ниити каттыжышкынынарына күрүнениң деткимчезиниң дугайында», «Тыва Республикага аңаашкын болгаш аңгы ажил-агыының дугайында», «Көдээ ажил-агыга ажыглаар черлерниң дугайында» Тыва Республиканың Хоойлуужудулга ескерилгелер киириниң дугайында», «Тыва Республиканың девискээринге административтиг харыскал дугайында» Тыва Республиканың Хоойлуужудулга ескерилгелер киириниң дугайында», «Сонгукчуларның чыгырларының дугайында», «Тыва Республикада кижиниң эргелериниң талазы-биле Бүрүн эргелиг төлээни дугайында».

Үстүндө адаттыганын хойлуларның дөртүн Төлээлекчилер палатазы база хүлээп албаан, ниитизи-биле үстүкү палата 11 хойлулу дедирлеткен. Ниити сан-биле алырга, Чазак Даргазына киирген 92 хойлуунун 24-түн хүлээп көрбээн болгаш ол-бо четпестерниң бар болганының ужурунда чедир ажилдап кылыры-биле 25 катап дедир эгиткен турган.

Амгы үеде республиканың Баштыңының хүлээп көрбээни 13 хойлуунун 3-үн катап хүлээп алган болгаш ат салган, Төлээлекчилер палатазының хүлээп көрбээни 11 хойлуунун 8-ин.

Редакциядан. Эргежок чугула арифметиктиг санаашкынарны кылып, боттарының сонгу алган кижилериниң ажыктыг ажылының коэффицентизин үндүрер органы номчукчуларга берип тур бис. Ынчалзак санаашкынарның яңы-бүрү аргаларын ажыглап, саннарны холуп-бүлүп тургаш, төнчүзүндө барып депутаттарга таарымчалыг сан-түңнү база үндүрүп болур. Ынчалза-даа ол бүгү херектиң ужурун өскертпип шыдаар бе ынчаш? Хоойлуу чогаадыкчыларының чамдыктары чеже-даа санаашкынар-биле ажаанзыраза, оларның адресинге кылдыганын шүгүмчүлел үндезиниг болуп турар ышказыл. Доктаамал үндезинде ажилдап, бодунуң күш-ажылы дээш эвээш эвес акша-шалыңны ап турар депутаттарны кылып турары хөй санныг хойлуужудулга «брагынын» бары маргыш чок фактыр. Бодавыже, хойлуу чогаадыкчылары боттары база ооң-биле улуг-ла маргышпайн турар хире. Хамык маргыш оларның багай ажилдап турарының дугайында эвес, а кайы хире багай ажилдап турарының дугайында болбайн аан.

Айыткалды номчуп, чугаалажып турар

ДЕТКИИШКИН УЛАМЧЫЛАВЫШААН

Март 31-де үнген «Шын» солунга Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш.Д. Ооржактын Тыва Республиканың Улуг Хуралына (парламентизинге) 2004 чылда республикага байдалдарның болгаш күрүнө политиканың дугайында Айыткалын парлаан болгай. Ол чугула документ республиканың чонунун сонуургалын хаара туткан. Кожууннар, сумулар чагыргаларында, албан-организация черлеринде, бүдүрүлгелерде, эмнелгелерде, школарда оон номчулгазы, сайгарылгазы чоруп турар. АЙЫТКАЛДА республиканың чонунун политиктиг, экономиктиг, социал амыдыралының талазы-биле эн чугула айтырылгылар ында чырыттыган.

Бис бо удаа Арбитраж судунун чаа бажынын тудуп турар тудугчуларга келдивис. Ында «Жилье» КХО-да Түлүш Орелдун бригадазы ажылдап тур. Бедик крандан тууйбу бешки каыче көдүрлүп, малгаш хоюдар механизмден хоютку улуг саваже куттулуп, маска, хирээ даажы-биле кады ажылчын экер эрлерниң сергек, каткы чугаа-сооду дыңналып тур. Оларның-биле АЙЫТКАЛ дугайын чугаалаштывыс, ону парлаан солунну ажылчыннар аразында ээлчежип номчуп турар болду.

ТР-ниң Чазаның Даргазы Ш.Д. Ооржактын АЙЫТКАЛЫН номчуп турарын биске чугааладылар. «Кылыр ажылывыс малгаш хоюдуп, тууйбу салып, бажын

тудар-даа болза, солуннар эрттирбейн номчуур улус бис. ТР-ниң Чазаның ажылы-биле бистин ажылывыс харылзаалыг деп болур, алыр акша-шалыңывыс оон дыка хамааржыр болгай. Ынчангаш бо Дарганың АЙЫТКАЛЫН бичии чай аразында-ла номчуп таныжып тур бис» — деп, кирбей кара салдыг эр хөөрей каапты.

Шынап-ла, бистин амыдыралывыста күш-ажылчы чепсектеривистин бичии бөдүүнери: маска, хирээ, балды, хүүрек,

демир-үжүк, саазындан амгы үениң нарын компьютерлери, станоктары, машина-техниказы бир дем-биле соксаал чок ажилдап «ырлажып» турда, амыдыралывыс денели канчал бедивес боор деп бодап мээң бажымга кирди.

Борис БОРБАНАЙ.

ЧУРУКТА: мурнакчы тудугчулар Алексей Иргит биле Владимир Түлүш АЙЫТКАЛ-биле таныжып турлар.

Василий Балчий-оолдун тырттырган чүрүу.

ИНДИЯДАН — ЈАМА БАШКЫЛАР

Индияда төвүт Гоманг дацан хүрээзинден лама башкылар дүүн, апрель 5-те Кызыл хоорайга чедип келген.

Тываның аалчылары — лама башкыларны оргкомитеттин даргазы, ТР-ниң Чазак Даргазының Канцеляриязының удуртукчузу Дандар Дандар-оолович Ооржак, ТР-ниң Камбы-ламазы Норбу-Самбуу Март-оол баштаан төлээлер уткуп, хүлээп алган.

Часкы дош чуга

ОВААРЫМЧАЛЫГ БОЛУҢАР

Амгы үеде республиканың девискээринде агаарның температуразы көдүрлүп, чылып келгени-биле хемнер, хөлдерниң дожу чугалап, эрип эгелээнинден, тус черлерге онза байдалдар тургустунуп болурун барымдаазы бар.

ТР-ниң Онза байдалдар яамызының биче суднолар талазы-биле күрүнө инспекциязының камгалал албанының ажылдакчыларының 2004 чылдың март 23-те Кызыл хоорайның девискээринге хамааржыр Улуг-Хемниң эриниге чоруткан профилактиктиг

рейдиниң түннелинде, үстүндө айыттыганын байдалды чурттакчы чон болгаш тус черниң удуртукчулары чедир билбейн турары илерээн. Кызыл хоорайның чурттакчылары кыш дургузунда Улуг-Хемниң оң-солагай талаларынче дош кыры-биле чадаг чоруур копка оруктарын ажыглаарын бо хүнге чедир соксаппаан.

Эрткен чылдарда болгулаан хамаатыларның дош адаанче ойлоп дүжүп, амы-тынындан чарлып турган чижектерин чурттакчы чон херекке албайн

турар. Ылангыя ада-иелер ажы-төлүн хайгаарал чокка Улуг-Хемниң эриниге ойнадып чорудуп турары айылды тургузуп турар. Бо талазы-биле онза кичээнгейи угландырза эки.

ТР-ниң Онза байдалдар яамызының биче суднолар талазы-биле күрүнө инспекциязының камгалал албаны республиканың чурттакчы чонунга хем оруу-биле аргыжарын болгаш дош кыры-биле ажыл чорударын шынгызы-биле хоруп турар.

Аяс СОЛУН-ООЛ,

биче суднолар талазы-биле күрүнө инспекциязының ажылдакчызы.

МЕДАЛЬ БОЛГАШ ЫЛГАВЫР ДЕМДЕК БАДЫЛАТТЫНГАН

Тываның Россияга каттышканыннан бээр 60, Кызыл хоорайың тургустунганындан бээр 90 чыл оюн демдегледип эртирер талазы-биле оргкомитеттин апрель 2-де болуп эрткен хуралына ук байырлалдарга турскааттынган юбилейлиг медальдың болгаш ылгавыр демдектериниң эскизтерин хүлээп алган.

турар. Латундан кылыр бо медаль диаметри 32 мм., чечектин беш бүрүзү дег хевирлиг болур. Медальдың мурнуу талазында национал хээ иштинде Тыва Республиканың картасы бар, ында "Россия 1944-2004 Тыва" деп бижээн үш одуруг бар.

демир дээрбек дузазы-биле азып каан. Лентаың солагай чарында үш ак дилиндек бар. Лентаың калбаа — 18 мм, дилиндектерниң калбаа-1 мм. Медальды хөректің солагай талазынга азар. Кызылдың үндезилеттинип тургустунганындан бээр 90 чыл оюнга турскааттынган ылгавыр демдекти Кызылдың 90 чылынга алдар болдурганы эмблемага (№60 "Шыны" көр) үндезилеп тургускан.

ЧАЗАК ДАРГАЗЫНЫҢ АЖЫЛ-АЛБАНЫ ЮБИЛЕЙЛИГ СҮЛДЕ-ДЕМДЕК КУДУМЧУЛАРГА КӨСТҮП КЕЛИР

Апрель 3-те Улусчу чогаадылга бажыңыга ТР-ниң Чазаның Даргазы Ш.Д. Ооржак Тываның Россияның составына каттышканының 60 чыл база Кызыл хоорайың үндезилеттинип тургустунганының 90 чыл оюнуң байырлалдарының албан езунуң сүлде-демдээниң таныштырылгазынга киришкен. Ук сүлде-демдектерни сурагылгы тыва чурукчулар Оюн-оол Сат биле Вячеслав Самыя кылганнар.

Чазак кежигүннери, бүдүрүлгелер болгаш организациялар удуртукчулары келир байырлалдарың сүлде-демдектерин чон ортузунга нептереңгейжидери чугула деп чаңгыс аай үзел-бодалга келгеннер. Оон туржук суй белек бараннарының бүдүрүкчүлери, республиканың чиик үлетпүрү ук сүлде-демдектерни бүдүргөш, оругла кирип ап болурлар.

"Хүн келген тудум белеткел ажылдарыңа үе эвээш артып турар, а кылыр ажылдар ам-даа хөй, ылангыя Кызыл хоорайга. Амды дээрзине коорай чагыргазының ажыл-чорудулгазы хөй санныг төлевилелдерни чугаалажыры-биле өйлөшкен, а кудумчуларда эрзи бок оваа-оваазы-биле артышкан, дүнеки чырылдыга четпес, автобус доктаамнары дериттинмээн" — деп, Ш.Д. Ооржак демдеглезэн.

Альберт ХОМУШКУ.

ТР-НИН ПАРЛАМЕНТИЗИНДЕ

ХОЙЛУЛАРГА ХАМААРЫШТЫР ЧУДУ-КАРАЛААШКЫН

Улуг Хуралдың Төлээлекчилер палатазы Хоойлужудулга палатазының сөөлгү сессияга ажылын барык 50 хууга — республика деннедиг 6 хоойлуну база федералдыг хоойлуну ийи эдилге төлевилелин кириштир брактанган. Оон кол-ла үндезини: документилерниң шынарының куду деннедде болганы, депутаттар ол талазы-биле көзүлдүр-ле чуду-каралап турар.

Оон бир чижээ — бистиң мал ажылдыгыларыстың четтикпейн манап турары РФ-тиң Кеземче кодекзинге мал оорлааны дээш шийткелди күштелдиреринин талазы-биле эдилге төлевилелин кирирениң айтыры. Ону 10 чыл мурнунда киририн база оралдашкан турган, оон кандай, чедимче чок тургустунуп бижиттингениндан хоойлужудулга талазы-биле эгелеки бистиң ол саналысты Россияның массалыг информация чепсектери неделя хире үеде ону чемелеп, тывалар серге дээш кижини-даа кээргевес улустур дээн хевирлиг чочулап болган болгай.

онза байдалдардан камгалаары болгаш чер иштинин байлактарының дугайында хоойлуларга чоокта чаа эдилгелер кирип тура, Хоойлужудулга палатазы Республиканың Конституциязын ажыы-биле хажыткан. Оон кол-ла утказы — бүгү Улуг Хуралдың бүрүн эргелерин адаксы палатаның бодунга алыксап турары (УХ ийи — Хоойлужудулга болгаш Төлээлекчилер палатазындан тургустунган, оон биргизи — ажылдап кылгаш, хоойлуларны хүлээп алып, а өскези — оларны хүлээп алып ийикпе азы хүлээп албайн баар дээрзин сагындырып каалы).

демдек-тир, ол дээрге хоойлулар ажылдап кылыр хөрекке оларның профессионал деннелиниң чавызы-дыр. Тургустунуп келген ол байдалды шийтирлээринин кара чаңгыс эпиг аргазы — Төлээлекчилер палатазын узуткап каары. Бодунуң чуду-кара чоруу-биле демисежири оон берге турган боор.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ТӨП СОҢГУЛДА КОМИССИАЗЫНЫҢ ДОКТААЛДАРЫ

Чөөн-Хемчик кожунунуң девискээр соңгулда комиссиязының даргазын албан-дужаалындан хостаарының дугайында Чөөн-Хемчик кожунунуң девискээр соңгулда комиссиязының даргазы С.Н. Биче-оолдун ону девискээр соңгулда комиссиязының даргазының албан-дужаалындан хостаарының дугайында билдирешикнин сайгарып көргөш, "Россия Федерациязының хамаатыларының соңгулда эргелеринин болгаш референдумга киржир эргезиниң кол-кол магадылалдарының дугайында" Федералдыг хоойлунуң 28 чүүлүнүң 7 пунктузунга дүүштүр Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязының доктаадыры болза: 1. Саян Николаевич Биче-оолду Чөөн-Хемчик кожунунуң девискээр соңгулда комиссиязының даргазының албан-дужаа-

лындан 2004 чылдың апрель 2-ден хостаар. 2. Бо доктаалды республиканың "Шын" болгаш "Тувинская правда" солуннарынга парлаар. Кызыл, 2004 чылдың апрель 2, № 46/166-4. Чөөн-Хемчик кожунунуң девискээр соңгулда комиссиязының даргазын томуйлаар дугайында Чөөн-Хемчик кожунунуң девискээр соңгулда комиссиязының даргазына томуйлаары-биле саналдап кириген кандидаттарларны сайгарып көргөш, "Россия Федерациязының хамаатыларының Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының даргазы Ш.Ч. Монгуш, Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының секретары Л.Л. Кара-Сал, Кызыл, 2004 чылдың апрель 2, № 46/167-4.

сонгулда эргелеринин болгаш референдумга киржир эргезиниң кол-кол магадылалдарының дугайында" Федералдыг хоойлунуң 28 чүүлүнүң 7 пунктузунга дүүштүр Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязының доктаадыры болза: 1. Чөөн-Хемчик кожунунуң девискээр соңгулда комиссиязының даргазына 1943 чылда төрүттүнген, ортумак тускай эртемниг, пенсионер, чурттап турар черинин аайы-биле комиссияның составында деп шийтирген Юрий Сортай-оолович ХОМУШКУНУ томуйлаар. 2. Бо доктаалды республиканың "Шын" болгаш "Тувинская правда" солуннарынга парлаар.

ХАРЫГ СӨСКЕ ХАМААРЫШТЫР

2004 чылдың март 25-те "Шын" солунга "Байдал бергедеди, дузалап көрүнер" деп, материал үнген. Мен ону номчуп танышкаш, чон бо хире дүвүрээзиниң айтырыгны көдүрүп турда, удуртукчу ажылдакчыларның харыысалга чок болганын хомудал-биле эскердим.

Бир дугарында, ук шүгүмчүлелди кожунунуң чагырга даргазы кичээнгейге алгаш, иштики хөрекетер килдизиниң ажылын харыылап турар бирги удуртукчунуң санал-аналын ап, чогуур кемчелерни алып ужурулгуп турган. Чагырга даргазының оралакчызы В. Донгак Төлээлекчилерниң тус чер хуралының даргазы С.Салчак, штаб начальниги Р.Куулар, инспектор С.Салчак олар сайгарылганы кылза-даа, шүгүмчүлелдин кол өзээнче кирбейн, харын-даа аңаа удурланып, боттарының аялын мактаарынын оралдажышкынын кылып турары көскү. Ындыг турбуже боттарының ажылын мактаптар хире огулуг, тодаргай чижектер кирбейн туралар.

Бир эпчок чүүл — Төлээлекчилерниң тус чер хуралының даргазы шүгүмчүлел бижээн кижилерге кыжанып, "шак мындыг чүүлдер моон сонгар уламчылаар болза, кеземче херээ силерни манап турар" деп чон мурнунга сагындырыг бергенин дыка эпчок болган деп санаар мен. С.Салчак чон ону деткээш, даргаладып каарга, боду чонунуң эрге-ажыын камгалаар хүлээлгезин уттукканы элдептиг.

Шүгүмчүлел кожунунуң ажылында четпестерге хамаарышкан болганда, кожунунуң бирги удуртукчулары дүвүрөл, кемчег алып туржук, хуралга келбээннер, олар ооң-биле боттарының харыысалга чогун бадыткап турар дээрзи маргыш чок боор. Чоннуң негеп, шүгүмчүлел турары даргаларны, шагдаларны бактаар хөөн кылдыр хүлээп албайн, а чоннуң амдырап-чурттаарына таарымчалыг байдалдарны тургузуп алып дээн күзели дээрзин республиканың өске-даа номчукчулары билген боор деп бодаар мен.

Даргаларның талазындан шүгүмчүлелди үнелеп көрүп, чон мурнунга база оон-биле кады сүмележип тургаш, сайгарылганы кылып, чөлүтү шийтирени хүлээп алып хөрек.

Сарыг-оол КУУЛАР, пенсионер. Кызыл хоорай. (Гонорарын — солунга).

"Эрес чылгычының аъттары чүгүрүк"

РФ-тиң Курене Думазыңче соңгулдаларның болуп эрткенинден бээр элээн үе эрткен. Ооң тиилекчибиле ужуражыр эптиг үе манап турган бис, ынчалза-даа ол журналистерден дезер кижжи болган. Чүү болуп турар түвөл деп айын тышпайн турган бис. Чылдагааны үдөл? Тиилекчи кижжи журналистерден десип ужурулду-ла болгай. Ынчап турбуже Чылгычы Чимит-Доржуевич Ондар-биле ужуражыр арганы тып алдымыс.

— Чугаалап көрүңер, журналистерге ужуражырыңдан чүге мындыг үр үе иштинде оспаксыраар турдунар?

— Соңгулда үезинде журналистер мээң дугайымда тус черниң солуннарыңа дыка хөй эки база дыка хөй багай чүүлдерни бижээн боорга, силерге хамаарылган болгаш Курдумага ажылымны таптыг медегер билип алыр дээш ужуражырыңче арай далашпайн турдум. Эки-багайны сайгарып, четпестерни чайладыр дээш база шиитпирни чорударының аргаларын дилеп турдум.

— Шыны тып алдыңар бе?

— Чок болбайн канчаар. Чангыс чүүлду билдим — эки материалдарда — хөөктүрүлгөр, багайларында — адааргал бар деп. Азы чуртталга ынчаар тургустунган чүве бе — сорулганы чедип алырда, ыяп-ла бир-ле кижжини карары базар, бүтү-ле багай чүүлдерни ажыглаар? Алыс шын боттуг болгаш чөптүг чорукка турар ужурулду-ла болгай.

— Декабрь 7 соонда чүнү билдинер?

— Кел чыдар дөрт чыл иштинде ажылга харысалганы. 2001 чылдың декабрь 14-те соңгукчуларның, чоннун бүзүрелин шынзыктырган боор мен деп бодай-дыр мен. Ынчан соңгукчуларның 39 хуузу бадылаан чүве, а 2003 чылдың соңгулдлары чоннун меңээ бүзүрели 63 хуу апарган дээрзин көргүстү. Ол чүүл дыка чугула болгаш ме-

чакгыс бүрүзүн кичээнге чокка арттырбайн турар мен, бодумнун бүрүн эргелеримни ажыглап, оларга дузалажырыңче чүткүп чоруур мен.

— Тиилелге соонда өөрүшкү черле турбаан чоор бе?

— Соңгулдаларны декабрь 14-тен 7-же чылдырыптарга, иштинде өөрүп турган мен. 7 биле 9 деп саннар мени кезээде камгалап чораан чүве. Мээң амыдыралымда эки үүле-херектерниң көвей кезии декабрь 7-биле холбашкан: ол хүн культура сайыды апардым, ол хүн чээним уруг төрүттүңгөн, элээн каш чыл болганда, ТР-ниң Чазак Даргазының оралакчызының албан-дужаалыңче чалаткан мен.

Тиилелге соонда онза улуг өөрүшкү-даа турбаан, чүгле харын чугула ажыл дооступ турда, кижиниң медегер билип турары өөрүшкү кандыг болур ийик — ындыг чүүл турду.

— Чамдык кижилер соңгулдаларны бизнес кылдыр бодаар, а депутаттың мандыг ажык-кончаа сүрениңе ажыглаар боор-дур... — Ийе. Соңгулдаларны биз-

нес кылдыр санап чоруур тускай кижилер барын делегей практикадан безин көрүп болур. Тывада ындыглар база бар. Оларга Тываның ады болгаш салым-чолу кол эвес, олар аргалыг-ла болза, хөй акша ажылдап алырын бодап чоруулар, ынчалза-даа ындыгларның саны эвээш. Бодавыже, хамык ужуру кижилерниң угаан-медерелинде, а харын-даа, эртем-билиинде хире. Мооң мурнунда депутаттап тургаш, дээди коойлужуудула органында үштен эвээш эвес дээди эртемниг депутаттар ажылдап турар дээрзин көргөн мен, а бистиң чамдык соңгукчуларымыс ортумак эртемниг, ынчалза-даа ыраккы, совет үениң кижизин безин соңгуп алырыңа белең болгайлар.

— Амгы депутаттарның аразында ортумак эртемниг кижилер бар бе?

— Шуут чок. Чүге дээрге оларның аңаа кылдыр чүвези чок-тур ийин.

— "Чангыс аай Россия" партиязы-биле хамаарылган кандыгыл?

— 2001 чылдың соңгулдаларыңа мээң кандидатурамны "Ада-чурт — Бүгү Россия" деп хөй-ниити шимчээшкининиң регионалдыг салбыры, а 2003 чылдың соңгулдаларыңа "Чангыс аай Россия" партиязының регионалдыг салбыры дөткээнин билир-ле болгай силер. Ол ийи соңгулдаларга төп органнар боттарының кандидаттарын дөткээн. Тываның соңгукчулары мени шилип алган.

"Чангыс аай Россияның" Чингине чөвүлели 2003 чылдың ноябрьда мени дөткээнинге өөрүп четтирип турар мен. Чангыс чер-чурттүвүс Сергей Кужугетовичге, оон мерген угааныңа четтиргеним илередир мен. Мен ону кезээде хүндүлөп чораан болгаш хүндүлээр мен. Федералдыг даргаларның, Курдуманың чамдык депутаттарының, тускай ижин-хөөннүг МИЧ-терниң талазыннан олче чөмөлээшкинер, буруу шавышкыннары эгелей бээрге, ол дээш сагыжым аарыыр чорду. Соңгулда кампаниязының эгезинде турган байдалды Тываны көңгүс өскээр, боттарыңа херек талазы-биле чырыдып турган чамдык кижилерге хамаарыштырар-дыр мен. Чажырбас мен, дыка берге турду. Чамдыкта кандидатурам уштуп кааптар деп-даа турдум. Ынчалза-даа соңгукчуларның, эш-өөрүмнүң, деткимче бөлүктериниң бүзүрели соңгулдаларның тиилелге-биле доостурунга салдарлыг болган. Эш-өөрге, штаб кезжигүннеринге, деткимче бөлүктеринге, ТР-ниң Чазак Даргазыңа, дыка хөй депутат-

тарга четтиргеним илередир кижжи-дир мен.

— Бодуңарга хамаарылган кандыгыл?

— Шыны-биле чугаалаар болза, чамдык четпестерим дээш сагыш аарып кээр-дир.

— Багай эвес спортчу турган-на болгай силер. Спорт-биле эдержиш тур силер бе?

— Ийе. Фракциялар аразыңа бут бөмбүүңге, шыдыраа блиц-турнирлеринге, адарыңа болгаш хол бөмбүүнүң маргылдааларыңа киржир-дир мен.

— Чогаадкычы ажыл-чорудулганарны үспейн чор силер ыйнаан...

— Чоннун амыдыралы бергедеп турда, ийи катап буруурут апарган ышкаш алаар, ынчан бижиттинерге база берге. Канчап-даа кээрге, төрөөн республика дээш сагышсыраар алаар-ла болгай сен. Билр-ле болгай силер, "Кударанчыг ынакшылдың шынаазы", "Херечизи — караңгы дүн" деп шиилерни бижээн мен, удавас "Сөөлгү турлаг" деп тоожуну доозуптар боор мен.

— Эш-өөрүңер-биле кандыг-дыр силер? Оларны шилип алыр-дыр силер бе?

— Эш-өөрүңү шиливес-тир мен, олар-даа мени шиливес. Бот-боттарывыстың чедер-четпестеривисти билр бис, чамдыкта маргыжа-даа бээр, чамдыкта катап эптежиш-даа алыр-дыр бис. Чаа-чаа ужура-жылгаларымыска өөрүп, ам-даа найралдыг, бирде маргыжып, бот-боттарывысты өршээжиш-даа чоруур-ла-дыр бис. Ол — чуртталга-дыр, ынчалза-даа саттыныкчы чорукту кажан-даа өршээвес мен.

— Четтирдивис. Күзөлдериңер бүдөр-ле болзунам.

— Силерге база бүгү-ле экини күзөлдүм.

Бистиң корр.

Хемелер инспекциязындан

♦ Доштун чугалап турарын барымдаа-лаш, март 22-де Бояровка — Тоора-Хем база Улуг-Хем кожуунда Шагаан-Арыг — Эйлиг-Хем аразында дош кыры-биле кежер кезиглерниң ажылгалын соксаткан.

♦ Март 28-те инспекцияның ажылдакчыларының Чагытай хөлге хайгаарал ажылды чорутканының түннелинде, балыкчылар боттарының машиналарын, харын-даа улуг "Беларусь" тракторну "хыл кырыңга" тургузуп алгаш, балыктап турганы илерээн.

♦ Улуг-Хем кожуунун Саян-Шушенск суг шыгжамырының ажылдакчыларының дыңнатканы-биле алырга, дыштаныр хүннерде аңаа дош адаандан балыктаары-биле Кызыл, Ак-Довурак, Чадаана хоорайлардан база Каа-Хем, Чеди-Хөл, Улуг-Хем, Чаа-Хөл кожууннардан келген балыкчыларның саны 200 кижжи чедип турар. Балыкчылар дош кырыңга хөй арагадары шили, консерва бангалары, яны-бүрү саазыңнар, бок-биле дош кырын хирлендирип турар. Балыкчыларга айыыл чок чоруктун дүрүмүн шыңгызы-биле сагыры, корум-чурумнуг болурунче кыйгырып тур.

♦ Эрткен чылдың баштайгы 3 айларында 4 кижжи дош адаанче ойлуп, сугже кирген болза, бо чылдың 3 айларында ындыг таварылгалар турбааны — аас-кежик. Агаарның хенертен чылып эгелээни-биле дош хүндөн хүнге чугалап эрип эгелээн. Ынчангаш Улуг-Хемни кежер дош кыры-биле кежерин соксадыр, дош кырыңга ажы-төл ойнавазынче кичээнгеи салып хайгаараарыңа ада-илерни, улуг улустарны сагындырып тур.

2004 чылдың май 30-де Тыва Республиканың Улуг Хуралының палаталарының депутаттарының катап соңгулдаларын эрттирер талазы-биле участок соңгулда комиссияларын тургузарының

чурумун тайылбырлаар дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ СОҢГУЛДА КОМИССИЯЗЫНЫҢ ДОКТААЛЫ

2004 чылдың март 26 № 45/159-4

Кызыл хоорай

«Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының депутаттарының соңгулдаларының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузун «Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужуудула палатазының депутаттарының соңгулдаларының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунда, Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының, Хоойлужуудула палатазының депутаттарының катап соңгулдаларын белеткээр болгаш эрттирер талазы-биле Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының 2004 чылдың март 22-де № 44/148-4 доктаалын езугаар бадылааны хемчеглерниң календарлыг планының 3 болгаш 4 пункттарын чангыс аай ажыглаарын, айыттыңган соңгулдалары эрттирерде, участок соңгулда комиссияларын тургузарының дугайында чугаалап турар кезээнде соңгукчуларга информация бээрин хандыраар сорулга-биле Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының доктаадыры болза:

1. 2004 чылдың май 30-де Тыва Республиканың Улуг Хуралының палаталарының депутаттарының катап соңгулдаларын эрттирер талазы-биле участок соңгулда комиссияларын тургузарының дараазында чурумун тайылбырлаар:

1) 2004 чылдың май 30-де Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының, Хоойлужуудула палатазының депутаттарының катап соңгулдаларын белеткээрде база эрттирерде девискээр соңгулда комиссиялары «Россия Федерациязының хамаатыларының соңгулда эргелеринин болгаш референдумга киржир эргезинин кол магадылалдарының дугайында» Федералдыг хоойлунун 22 чүүлүнүн 8 пунктузунга, 27 чүүлүңге, «Тыва Республикага соңгулда комиссияларының системазының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунун 21-24 чүүлдеринге дүүштүр участок соңгулда комиссияларын тургузар.

2) Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының болгаш Хоойлужуудула палатазының депутаттарының катап соңгулдаларында бадылаашкынның хүнү муниципалдыг соңгулдаларда бадылаашкынның хүнү-биле капсырлажы бээр таварылгада, чогуур муниципалдыг соңгулда комиссиязы болза «Россия Федерациязының хамаатыларының соңгулда эргелеринин болгаш

референдумга киржир эргезинин кол магадылалдарының дугайында» Федералдыг хоойлунун 20 чүүлүнүн 9 пунктузунга дүүштүр Тыва Республиканың Улуг Хуралының палаталарының депутаттарының катап соңгулдаларын белеткээр болгаш эрттирер талазы-биле бүрүн эргелерни чогуур муниципалдыг соңгулдалар үезинде тургускан участок соңгулда комиссияларыңа бээр дугайында делегни Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязынче кирир. Айыттыңган бүрүн эргелерни дамчыдып берип турар таварылгада, участок соңгулда комиссияларын тургузарын чорутпас (депшидилге эргелиг субъектилерден участок комиссияларының составтарын тургузар талазы-биле саналдарны хүлээп ап эгелээнинин дугайында дыңнадыгны парлаары, комиссияларның бадылаар эргелиг кезжигүннерин, комиссияларның даргаларын томуйлаары).

2. Бо доктаалды республиканың «Тувинская правда» болгаш «Шын» солуннарыңа парлаар кылдыр чорудар.

Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының даргазы Ш.Ч. МОНГУШ. Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының секретары Л.Ы. КАРА-САЛ.

Бо чылдың Кызыл хоорайның тургустунганьндан бээр 90 чыл оюн демдегеп эрттирер бис. Ол чүгле кызылчыларга эвес, бүгү Тываның чурттакчыларынга өөрүнчүг сактыышкынын болгаш чоргааралдын байырлалы болур дээрзи билдингир. Чүге сактыышкынын байырлалы болурулу дие, Кызыл хоорайның төөгүзү-биле салым-чолу тудуш-холбаалыг кижилерниң сактыышкыны, амгы бистиң салгалыг улуг өөредиг, угаадыг болуру чугаажок. Хоочуннарның холу-биле Кызыл чаартынып, сайзырап, хөгжүлдениң делгем оруунда чоруп орав болгай. Ынчангаш хоорайымыстың юбилейинге уткуштур оон чаартылгазынга, хөгжүлдесинге төлептиг үлүг-хуузун кирип чораан хоочуннарны сактып, оларның ажыл-ижинге төлептиг үнелелди бээр ужурулг бис.

Ындыг кижилерниң бирээзинге Тыва АССР-нин алдарлыг тудугжузу Екатерина Сергеевна Бизяева дорт-ла хамааржыр. Ол 1943 чылдың сентябрь 10-да Красноярск крайның Тюхтенск районунун Белогорск суруунга тараачын өг-бүлеге төруттүнген. Дайын соонун берге чылдары, ону эрте чажындан-на кадык-берге күш-ажылга дадыктырган. Колхозка саанчылап, тараа шөлүнге дүн-хүн чок ажилдап, огородка ногаа ажаап, чүнү-даа кыл дээрге, оон ойталавайн чораан, «Күш-ажыл мени кижизиткен» — деп чугаалап ораында утка-ла бар.

«Салым-чол кижини чая тырга бээр» деп, чоңунуң чугаазы бар. Екатерина Сергеевна 1961 чылда 18 харлыында Кызылга чурттап турган төрөл угбазынын аайы-биле Тывага чедип келген. Кызыл хоорайга «Тыва көдээ тудуг» участкагунуң шеверлекчилер бригадасынга өөреникчи кылдыр күш-ажылчы базымын эгелээн. Ажилдың аар-чиигинге ол торулбаан, чүгле кылыр ажилдың арга-мергежилди шингээдип алырынга үе негеттинген. Оң баштайгы бригадири, дагдыныкчызы республиканың алдарлыг тудугжуларының бирээзи чораан Августа Ивановна Ельшованың дугайында улуг хүндүткел-биле чугаалап орав кижиле болду.

— Кайгамчык ажилгыр, биче сеткилдиг, кижини бодунче чайгаар-ла хаара туда бээр, чымчак көрүштүг кижиле боор. Оң холунга ажилдап киргеним — аксым-кежини деп санап чоруур мен. Хей-ле ат-алдарлыг тудугжулар оон холундан үнген. Оң бригадасынга ажилдап тургаш, бир дугаарында, 1963 чылда «Кызыл» аалчылар бажынын, оон соонда «Саян» университетин ажилдап кирдизис. Хей-ле кижилерге бодунуң мергежилдин өргүдү ийин — деп, Екатерина Сергеевна карактарының чаштарын чодуп ортап, чугаалады.

1963 чылда «Тыва тудуг» трест тургустунган. Оң тургустунганы-биле республикага тудуг ажылы шапкын хөгжүлдени алган. Оң удуртулгазы-биле хей аңгы хевирниң тудуг организациялары тургустунуп, тудуг

ажылының баазы быжыгып эгелээн. Трестин бир кол адыры болур, тудугнуң шеверле ажилдарын чорудар «СУ-48» тудуг эргелели база-ла ол чылын тургустунган. Бо ат-алдарлыг тудуг организациясын дыка хей чылдарда Б.И.Алехин удуртуп келген. Кызыл хоорайның тудугларының шеверле ажилдарын чаңгыс бо тудуг организациясы кылып турган.

Екатерина Сергеевна беш чыл иштинде Ельшованың бригадасынга ажилдап келгеш, арга-дуржулганы ап, бодунуң мергежилдин бердинген тудугжу кылдыр тургустунуп келирге, тудуг эргелелин удуртулгазы аңаа бот-башкарнып ажилдаар бүзүрелди көргүзүп, 1968 чылда шеверлекчилерниң бир бригадасын аңаа хүлээди берген.

— Эгезинде хүлээп алган бригадамга 8 кижиле ажилдап турду. Ынчан Кызылга тудугжулар чедишпес, дыка-ла берге турган. Шеверле ажилдарын дүрген дооспас болза, тудуг ажылдалга кирер эвес. Тудуг эргелели үезинде дужаар база план күүселдизи дээш албадап көзүргө, чамдыкта дыка орайга чедир ажилдаар ужуруга таваржып кээр. Тудугжу мергежилди кижиле болганы база шингээдип ап шыдават боор чүве. Ону бо ажилдап келген назымында көрүп-ле келдим. Сөөлүнде хоорайның № 4 профессионал техниктиг училищези ажиттынып, орта шеверлекчи уругларны өөредип эгелээн. «СУ-48» тудуг эргелелин кончуг улуг дузаны бо училище чедирген. Ону дооскан уруглар мээң бригадамга ажилдап турдулар. Аныяк уругларны ажилга өөредип деп чүве эң-не бедик харысалга деп чүвени Ынчан билген мен. Оларны ажилга, амдыралга өөредип, чамдыкта иениң орнунга ие-даа болу бээр чордум — деп сактып чугаалап орду.

Хоочун тудугжунуң бо чугаазына хамаарыштыр кыска тайылбырны бээр артык эвес боор. «СУ-48» тудуг эргелелин бир дугаар шеверлекчилер бригаданың бригадири, Тыва АССР-ниң алдарлыг тудугжузу Августа Ивановна Ельшова, оон

Екатерина БИЗЯЕВА:

«АКСЫМ-КЕЖИИН ХООРАЙЫМДАН ТЫШТЫМ»

на билдингир.

Бир эвес эрткен чүс чылдың 70-80 чылдарының парлагазын көөр болзувуса, Екатерина Сергеевнаның ажил-ижиниң дугайында хей-ле материалдарга таваржыр бис. Ол ону камны-биле шыгжап алган, кадагалап чоруур кижиле болду. 1970 чылдың январь айда үнген «Тувинская правда» солунуң арнында Е.С. Бизяеваның дугайында мүнчаар бижип турар: «Тыва тудуг» прези 1969 чылда 27 муң дөрбелчин метр чуртталга шөлүн ажылдалга киирген болза, 1970 чылда 54,5 муң дөрбелчин метр чуртталга шөлүн ажылдалга киирген». Республиканың тудугжуларының ажил-ижи кайы хире бедик деңгелге хөгжүп органын ол тодаргай-биле бадыткап турар. Бо сан-чугагайны республиканың бөгүнгү амдыралы-биле деңгел көөрге, бир яныз кылдыр көстүр. Бо талазы-биле бистиң тудугжуларымыста буруу чок боор, ол ниити Россиянын деңгелинде тургустунуп келген кризистин салдары-биле болганы кымга-даа билдингир болгай.

Чеже-даа ажылы чай чок болза, Екатерина Сергеевна республиканың политиктиг амдыралындан чыдып калбайн чораан. Партия Кызыл хооркомунуң, СЭКП Тыва обкомунуң кежигүнү, сөөлүнде СЭКП Тыва обкомунуң бюро кежигүнүңге сонгудуп чораан. Коммунистер ол хире улуг бүзүрелди аңаа дагып чоранында ужу-ла бар. Оң-биле чергелештир улус депутаттарының Кызыл хоорай Советинге каш удаа сонгудуп келген. Алыс болу ажылдын аңгыны төлээзи кижиле болгаш профэвилелдерниң ажилдарына онза идепкейлиг киржи чораан. Областың профэвилел чөвүлелдериниң штаттан дашкаар секретарына безин ажилдап турган. Профэвилелдерге оң үре-түңгелдиг ажылын өөренип көргөш, профэвилелдерниң 17-ги съездинге делегат кылдыр сонгудутурган, оң ажилында киришкени — амдыралында бир уттундурбас болуш-куннарның бирээзи болуп аркан. Алызында туруштуг мөзүшүнарлыг болгаш ол үениң удуртур органнарынга чирик дуглап сонгудуп чорбаан, тудугжуларының мурнунга тургустунуп келген чидиг айтырыгларны партия обкомунга, Чазакка чедир тургузуп, санал-оңалын кирип, чай чок бачым ажылынга шымныгып чораан.

— Кызыл хоорай бо чылын 90 чыл юбилейин байырлар болгай, борта хамаарыштыр чүнү чугаалап болур силер, Екатерина Сергеевна? — деп айтырымга, оң караанга өөрүшкү кыптыгып келир чорду.

— Мен Кызылга 18 харлымында келдим, Борта келгеш, Алексей-биле өг-бүле туттум, Бир оол, кысты кижизидип өстүрдүвүс. Өг-бүлелиг, аңгы амдыралдыг чурттап чорлар.

Чонумнуң деткимчези-биле Чазактын хей шаңналдарын алдым. Ажылы-биле чугаалаар мен, аксым-кежин Кызылдан тыптым, ам хоорайымга чоргаарлап чор мен. 1961 чылда турган Кызыл-биле амгы хоорайны деңгей бодап көөрге, амдырал кончуг дүрген чаартынар чүве-дир ийин. Хоорайның чаа туттунган тудугларының 80 ажыл хуузунга мээң холумнуң истери арткан димизе, хөөредип болбас. Мен ажилдап эгелеп турумда, хоорайга 5 каът бажыңнар чок турду, мээң чурттап оравым хавак кыры ээн хову турду. 1990 чылдың эгезинде Тывага националдар аразынга черүлдээлер эгелей бээрге, төрелдеривиз «чанып келиңер» деп-даа турдулар. Кызыл хейнү кылган төрөөн хоорайым болу берген. Ынчангаш моон чоруур аргам чок. Хоорайымыс юбилейин таварыштыр оон улам-на чараш, арыг-селиг турарын күзээр-дир мен.

Алдарлыг тудугжунуң ажилы-ижи, амдырал-чуртталгазы-биле таныгып ортап, оон шаңналдарыга доктаавайн баар болзумза, бижээн чүүлүм бодунуң үнелелин чедир албайн баар боор. Ол үеде 5 чыл планын бүдүрүлгеге, организацияларга ажил-агының адырының аайы-биле берип каар турган. Ол беш чыл планының түңнели-биле эң-не шылгараан мурнакчылары Чазактын орден, медальдары-биле шаңнап турган. Екатерина Сергеевна — 9, 10, 11, 12-ги беш чылдарның шалыпчызы хөрөк демдээниң эдилекчизи. Бир дугаарында 8-ки беш чылдың түңнели-биле «Күш-ажылчы шылгалар» деп медаль-биле шаңнаткан. 9-ку беш чылдың түңнели-биле «Күш-ажылдың Кызыл тук» ордени-биле, 10-гу беш чылдың түңнели-биле «Улустарың найыралы» орден-биле шаңнаткан. Оон ыңай ленинчи юбилей болгаш күш-ажылдың хоочуну дээш медальдар база бар. Оң хей санныг шаңналдарының эң-не колунга доктаарга мындыг.

Социализм үезин бактаар дээр хөөн-биле компанияның адынга хей-ле шүгүмчүлелдер, чемелелдер турганы билдингир болгай. Ынчалза-даа чүвениң шынын чугаалап, оон түңгелди үндүрер ужурулг бис. Партия үезинде ажилчы кижиле хүндүткелде чораан болду ийин. Ол бөдүүн тудугжу Екатерина Бизяеваның амдыралындан көстүп туру. Социалисттик нителелдин политиктиг системаның удуртур ажилдарына киржи, бодунуң шылгараңгай күш-ажылы-биле Чазактын хей шаңналдарын алганы оң баддыткап турар. Кызыл хоорайның чаартылгазынга, хөгжүлдесинге төлептиг үлүүн киригген күш-ажылдың хоочуну, алдарлыг тудугжу, төлептиг иениң ажилы-ижи, амдырал-чуртталгазы амгы салгалдың аныяктарына үлегер-чижек болуп артар.

Сергей ХЕРТЕК.

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың
август 31-де
үнүп эгелээн

№ 58 (16832)

2004 чылдың
апрель 8,
четверг

Номерни парлалгаже
дужааганы:
график езугаар — 21.00,
херек кырында — 16.30.
Садар ертээ 3 рубль.

Айыткалды кайда-даа чугаалажып турар

Культура амыдыралы, чоннуң бурунгу чаагай чаңчылдарын катап оттурарының айтырыглары Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.Д. Ооржактың Тыва Республиканың Улуг Хуралынга (парламентизинге) 2004 чылда республикага байдалдың болгаш күрүне политиказының дугайында АЙЫКАЛЫНДА база онзагай черни ээлеп турар. Ынчангаш культура ажилдакчылары ук документ-биле таньжып турар. Бо удаада бис Тыва Республиканың Алдан-Маадыр аттыг чурт-шинчилел музейиниң бөлүк ажилдакчылары ук документиден боттарынга хамаарышкан чүүлдерни номчуп, сайгарып турда, чеде бердивис. Оң-биле капсырлаштыр олар ажилдап турары

Алдан-Маадыр аттыг чурт-шинчилел музейиниң тургустунга-ла 75 чыл болур байырлалын бо чылын май 13-те эрттирер деп турар. Ынчангаш АЙЫТКАЛДА культурага хамаарышкан айтырыгларны улуг сонургал-биле катап-катап номчуп турар болдулар.

Борис БОРБАНАЙ.

ЧУРУКТА: (солагай таладан) музейде улуг кадагалакчы Вероника Ооржак, улуг эртем ажилдакчызы Людмила Куулар, фондулар салбырының эргелекчизи Роланда Ховалыг, саналга секторунун эргелекчизи Урана Нурзат, улуг кадагалакчы Ирина Лантухова.

Василий Балчий-оолдун тырттырган чуруу.

Биче бизнес

ОҢУ ХӨГЖҮДЕРИ ЧУГУЛА

ТР-ниң Чазааның Даргазы Ш.Д.Ооржак республиканың биче бизнес адырынга сүме кадар ачы-дузаны хөгжүдөр талазы-биле апрель 2-де эрткен семинар хуралдын ажылынга киришкен. Тываның сайгарлыкчылары, ТывКУ-нун студентилери илеткелдерни улуг кичээнгей-биле сонургаан болгаш хөй саныг айтырыгларны салган.

ТР-ниң Чазак Даргазының бирги оралакчызы Ш.В.Кара-оол хуралды ажиткаш, сүме кадар ачы-дузаны хөгжүдөрүнүн, биче бизнесе административтиг шаптаразыннарны чайладырының эргежок чугулазын демдеглээн.

ТР-ниң Садыг яамызының специалистериниң санаанын езугаар алырга, сайгарлыкчыларны контролдап турар органнар — үндүрүг, санэпидхай-гаарал албан черлериниң ажилдакчылары, өртчүлөр болгаш өскөлөр-даа бот-бодун солчуп, бүдүн айда 23 хүн иштинде сайгарлыкчыларны контролдап турары илерээн. Федералдыг болгаш тус чер эрге-чагыргалары биче бизнеске адми-

нистративтиг шаптаразыннарны чайладырында кичээнгейни угландырган.

ТР-ниң Чазааның Даргазы Ш.Д.Ооржак Россияда бүдүрүп турар продукцияларның 70 ажыг хуузун берип турар биче бизнести хөгжүдөрүнүн эргежок чугулазын демдеглээш, чурттуң удуртукчуларының мурнунда тургустунган сорулгаларны таньштырган.

Новокузнецк хоорайда биче бизнести хөгжүдөр фондунун директору В.Барыльников солун илеткелди кылгаш, фондуну тургускан дуржулгазы-биле чыылганнарны таньштырган. Ук фонд бодунун ажыктын көргүскен, Кемерово областа биче бизнести деткиир инфраструк-

тураны калбарткан. Бизнесе тыпты берген «менеджмент», «менеджер», «консалтинг» деп даштыкы сөстөрни фондунун акшаландырышыкын телевиделдериниң начальниги М.Левиус билингири-биле тайылбырлап берген. Новокузнецкиде сайгарлыкчыларны интеллектуалдыг деткиир фондунун директору Н.Урбанның илеткели чыылганнарның улуг сонургалын болдурган. Төпте тургускан «бизнес-инкубатор» эгелеп чоруур сайгарлыкчыларга бизнес-план тургузарына дузалап, саң-хөө-юрдиктиг сүмелерни берип турар. Оң ачызында үндүрүг онаарына дыка хөй чигелделерни тургускан, а аренда болгаш оргтехника шуут халас бооп турар.

Республика эрге-чагыргаларының биче бизнести хөгжүдөрүнче чүткүлү аалчыларны өөрткен.

Альберт ХОМУШКУ.

ДААРТА — СУББОТНИК, УТПААЛЫҢАР!

Апрель 7-де Улусчу чогаадылга бажыңыга апрель 9-та, пятницада, найысылалга суб-ботник эрттирериниң талазы-биле хурал болган. Аңаа ТР-ниң Чазак Даргазының оралакчызы А.В. Брокерт, Кызыл хоорай чагыргазының ажилдакчылары база найысылалдың өөредилге болгаш албан черлериниң, организацияларның удуртукчулары киришкен.

Хоорайның чаагайжыдылгазы болгаш санитарлыг арыглашыкынын чедип алып сорулгалыг чорутунар субботниктерге девискээр үлелгезинге хамаарыштыр бо чылын өскерилге чок. Коллективтер мурнуку

чылдарда быжыглаттынган девискээрлеринге хевээр ажил-даар, олурттур ыяштар талазы-биле хоорай чагыргазында тускай штабка чагыгларны баш удур кириерин Кызыл хоорайның мэри Д.К.Донгак дыңнаткан. Машинага чүдүрген бокту хоорайның чүгле чагыс улуг бок төгөр черинче сөөртүрүн база ылавылап сагындырган.

Апрель 9-та субботникче кижилер, өг-бүлелер үлүг-үлүгүрүп тура, хоорайывыс көрүштүг, чараш, арыг-силиг болуру чүгле боттарывыстан хамааржыр дээрзин база утпаалыңар.

Бистиң корр.

Чагыдылга — 2004

МӨӨРЕЙЖЕ ЧАПАЛГА

Тыва Республиканың Федералдыг почта харылзаа эргелелиниң кожууннарда салбырларының аразына «Шын» солуннуң чагыдылгазынга хамаарыштыр чаңчыл болган мөөрейни чарлап тур бис. 2004 чылдың бирги чартында чагыдылга МӨӨРЕЙНИҢ негелделери мындыг:

Кожууннар аайы-биле даңзы коштунган	Негелделери	Шаңналдары
3000-дан 4000 чедир өреге	1500-тен өрү чагыдылгалыг турары албан	Ийи 1-ги шаңнал — 3000-3000 рубль;
2000-дан 3000 чедир өреге	1000-дан өрү чагыдылгалыг турары албан	Ийи 2-ги шаңнал — 1500-1500 рубль;
1000-дан 2000 чедир өреге	700-тен өрү чагыдылгалыг турары албан	Бир 3-кү шаңнал — 1000 рубль;
1000 чедир өреге	300-тен өрү чагыдылгалыг турары албан	Бир 4-кү шаңнал — 500 рубль;
«Шын» солунга бердингени» дээш	Чыл санында доктаамал чагыдып ап турар өг-бүлелерге	— 500 рубль.

Федералдыг почта харылзаа эргелелиниң бергени медээ-дыңнадыгына дүүштүр «Шынның» доктаамал болгаш эң идепкейлиг чагыдып алыкчыларының адын солун арнынга чырыдып шаңнап-мактаары көрдүнгөн.

Редколлегия.

2004 чылдың II-ги кварталында «Шын» солуннуң чагыдылгазы уламчылап турар.

Кожууннарга чагыдар өртөктери:
хууда чагыдыкчыларга:
3 айда — 139 рубль;
пенсияларга чии-гелделиг:
3 айда — 105 рубль;
организацияларга:
3 айда — 169 рубль.
Кызыл хоорайның чурт-такчыларына:
3 айда — 124 рубль;
пенсияларга — 108 рубль;
организацияларга — 153 рубль.

ЭКСПРЕСС чагыдылга-биле айның кайы-даа хүнүнден эгелеп солунну чагыдып ап болур.

Кызыл хоорайның чурттакчыларының кичээнгейинге!

«Шын» солунну үезинде чагыдып ап шыдаваан чурттакчыларга хоорайның 18 киоскилеринде номчукчуларга садары-биле 350 экземпляр солунну немей үндүргөн. Киоскилерден «Шын» солуннуң номер бүрүзүн садып ап, номчуп болур силер!

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛДАРЫ

Тыва Республиканың девискээринге кызыгаар
зоназының дугайында

2004 чылдың апрель 1 № 332 Кызыл хоорай

Россия-моол күрүне кызыгаарын камгалаарына болгаш республиканың девискээринге кызыгаар чурумун тударына контролду күштелдиреринге эргежок чогула байдалдарны тургузар сорулга-биле "Россия Федерациязының күрүне кызыгаарының дугайында" Россия Федерациязының Хоойлузунга өскерилгелер база немелделер кирир дугайында" 2002 чылдың декабрь 24-те №178 Федералдыг хоойлуну күсөдир дээш Тыва Республиканың Чазаның доктаадыры болза:

1. Кызыгаар зоназынче кирип турар девискээрлерни:

Кызыл-Хая, Мугур-Аксы, Сагы, Солчур, Хандагайты, Торгалыг, Чаа-Суур, Ак-Чыраа, О-Шынаа, Ак-Эрик, Качык чурттакчылыг черлерни;

Эрзин кожунуң Тере-Хөл, Тес-Хем кожунуң Шара-Нуур хөлдерин;

"Уш-Белдир" курортту;

Улаатай, Тарыс аржааннары;

Дус-Даг дус уургайын;

Федералдыг, республика болгаш муниципалдыг ужурудузалыг оруктарны, а ол ышкаш суг ажылгил черлерин, шажын езу-чаңчылдарын эрттирер черлерни үндүр санавышшаан, Россия Федерациязының күрүне кызыгаарындан Мөңгүн-Тайга, Өвүр, Тес-Хем, Эрзин болгаш Тере-Хөл кожуннарның девискээринче 25 километр ханы хемчээлге Тыва Республиканың девискээринге кызыгаар зоназын тургузар.

2. Тыва Республиканың девискээринге кызыгаар зоназынга кызыгаар чурумунун саналдап кирип турары Дүрүмүн бадылаар.

3. Тыва Республиканың девискээринге кызыгаар зоназын тургузар талазы-биле саналдап кирип турары хемчеглерни бадылаар.

4. Кызыгаар чогуунуң ко-

жууннарының чагырга черлериниң удуртукчуларына 2061 шериг кезээниң командьлалы-биле кады ай хуусаада кызыгаар зоназының тыл кызыгаарының хемчээлин тодарадырын база кызыгаар зоназынче кирип турар оруктарга, бүдүрүлге, көдээ ажил-агый болгаш өске-даа ажил-чорудулгалыг районнарга "Кызыгаар зоназы, кирери эрттирилге езугаар" деп орус болгаш тыва дылдарга сагындырыг демдектерни тургузарын, оларны чогуур байдалга тургузарын хандыраарын сүмөлээр.

5. "Тываның агаар шугуннары" күрүнениң федералдыг каттышкан бүдүрүлгезинге Кызыл хоорайны аэропортунга Тыва Республиканың кызыгаар зоназынче агаар транспорту-биле чоруур хамаатыларның документилерин хынаар талазы-биле кызыгаар нарядтарын тургузар төлөвир чок үндезинге бажың аңгылап бээрин сүмөлээр.

6. Тыва Республиканың Чазаның Даргазының чанында хөй-ниитиниң Айыыл чок чоруунуң чөвүлелиниң аппараты, Тыва Республиканың Юстиция херектериниң талазы-биле яамызы ай хуусаада "Тыва Республикага кызыгаар зоназының дугайында" Тыва Республиканың хоойлузунуң төлөвилелин ажылдап кылыр болгаш Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазынга бадыладыры-биле кирир.

7. Тыва Республиканың Чазаның "Тыва Республиканың девискээринге кызыгаар зоназын киририниң дугайында" 1994 чылдың сентябрь 15-те № 384 доктаалын күжүн чидирген деп санаар.

8. Бо доктаалды "Шын" болгаш "Тувинская правда" солуннарга парлаар.

9. Бо доктаал 2004 чылдың июнь 1-ден күштүг болуп кирер.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш.ООРЖАК.

Тыва Республиканың девискээринге 2004 чылда часкы үерни озал-ондак чок эрттирер талазы-биле хемчеглер дугайында

2004 чылдың апрель 3 № 343 Кызыл хоорай

2004 чылдың часкы үезинде часкы үерни озал-ондак чок эрттирер, бооп болгу дег онза байдалдарның айылын кудуладыр болгаш уржуктарын чигедир сорулга-биле Тыва Республиканың Чазаның доктаадыры болза:

1. Тыва Республиканың девискээринге 2004 чылдың часкы үезинде үер байдалының дугайында Тыва Республиканың хамааты камгалал херектериниң болгаш онза байдалдар талазы-биле сайыды Э.Д.Байыр-оолдун информациязын дыңнаан кылдыр хүлээп алыр.

2. Тыва Республиканың девискээринге 2004 чылда часкы үерни озал-ондак чок эрттирер талазы-биле хемчеглерни бадылаар (кожуп каан).

3. Кожуннарның болгаш хоорайларның чагырга черлериниң удуртукчуларына:

— айыттыг хемчеглер

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш.ООРЖАК.

езугаар үерге удур сагындырылыг бөлүк хемчеглерни чогуур үезинде чорударын;

— Россияның онза болушкуннар талазы-биле системаның кожуннар болгаш хоорайлар звенеларының күжүн база бар херекчилерин белекээрин; оларны бооп болгу дег онзагай байдалдарының уржуктарын чайладырынче хаара тударын;

— часкы үерлээшкн үезинде болу берип болур онза байдалдарны чайладырынга саң-хөө, материал-техниктиг, кывар-чаар материалдарның, аш-чемниң курлавырларын четчири-биле тургузарын сүмөлээр.

4. Бо доктаалдың күсөлдөзү дээш контролду Тыва Республиканың Чазак Аппаратының бүдүрүлге инфраструктуразының, онза байдалдарны сагындыраарының болгаш чайладырының килдизинге дагызыр.

Тыва Республиканың Улуг Хуралының депутаттарына АЖЫК ЧАГАА

Тыва Республиканың Улуг Хуралының кайы-даа палаталарының хундүлүг депутаттары!

Чогуур органнарга кириген мээң дилээм деткимче албаанынга холбаштыр чүгле силерге эвес, харын өскелерге-даа дыңналы бээр боор деп бодааш, бо ажык чагааны бижиир ужулга таварышттым.

Чугаа болза чамдык экстремистерниң халдап турары тыва улустуң алдарының болгаш төлөптүг чорунуң дугайында бооп турар.

120 чыл бурунгаар амгы Сүт-Хөл кожунуң, өске-даа чамдык кожуннарның девискээрлеринге даштыкы эжелекчилерге болгаш тус черниң дарлакчыларына удур оон чүс чылдардагы демиселинге балалбас исти артырган болгаш тыва улустуң национал байлаа бооп арткан 60 маадырларның тура халышкыны динмирер үнген. 2003 чылдың июльда чоннуң патриоттук улуг көдүрлүшкүн-биле уткааны юбилей хемчеглери-даа эрткен.

Тыва улус кандыг-даа үелерде хосталгаже, чөптүг чорукче болгаш аас-кежинче улустарның чүткүлдериңиз сүлдөзү апарган бодунуң маадырларының чырык тураскаалын арыг камгалап, Степан Разинниң, Емельян Пугачевтин, Салават Юлаевтин дугайында тураскаалдар дег сактып чоруур.

Дарлатканнарны, даштыкы эжелекчилерге, тус черниң хан сорар феодалдарына удур демиселди болгаш шаажылатты-

рып, баштарын кестиргеш, Тываның арт-сыннарынга астырган кижилерниң адресинге тус черниң "Риск-информ" болгаш "Риск" солуннарының нүгүлдээшкннери болгаш каргаашкыннары национал угаан-медерелге хора чедирип, байдалды чидиглендирип турар.

2003 чылдың июль 18-24-ги №14 "Риск" солундан мындыг чүдек-бужар, базынган одуруглари номчуп болур: "60 дургуннар (коммунистерниң "маадырлар" деп адаан кижилери) кайнаардаа дезип четтикпээнер. Чөөн Тываның (Амбын кожунуң) ынчаардагы чазаа агрессчи хөделишкннерде... «Тываның бүгү чонунга айыылдың диргелип келгенин көргөш» 1883 чылда Чөөн Тывадан рекруттарны — дайынчыларны чыгаш, дайын кылыры-биле Хемчик черже чороткан, олар каш-ла хонук иштинде бандитизмниң өзөөн чылча шапкан, аркан дээрбечилерни Хемчиктиң янзы-бүрү булуңнарынче тарады сывырып-каш, доозазын тудуп алган болгаш ол үениң хоойлузу-биле хемчег онааган...

... Июль 26-да республика "60 маадырларның тура халышкыны" дээр 120 чылдың юбилейин көстүп көрбээрин көдүрлүшкүн-биле демдеглээринге белеткенип турар...

... Чаа көстүп келген бо "национал байырлалды" тываларның хөй кезин ажык-биле деткивейин турары элдептүг-дир".

А декабрьда үнген №19 со-

лунда олар боттарының кара сагыжын "60 маадырлар" деп меге ат-биле, организастаан кем-херек үлгедир бөлүктерниң ажил-чорудулгазын эде көөр материал кылдыр үндүргөн.

2004 чылдың март 2-де үнген №8 "Риск информ" солунда олар улам дажаарап, хоп-нүгүлүн, бастышкынын бадыткаан: "Чоннуң кайгалдар деп адааны мал оорлаар дээрбечилер чонну кезээде коргудуп келгенер. Көшкүн араатары бастып өлүрбүшään, олар Урянхай крайның чурттакчыларын дорамчылап база базынмашаан, коргудуп турганнар. Совет үеде кайгалдарның болгаш берзенипкен хаанчыгаштарның аразында бооп турган өжөөн негээшкннерин улустуң тура халышкыны кылдыр бедиди көргөн, а бо хүннерде ол мал оорларын чоннуң маадырлары кылдыр мактап турар".

Төөгү эртемнериниң доктору, Иркутскиде профессор В.И.Дуловтуң "Тываның социал-экономиктиг төөгүзү" деп номуңуң 264, 307 арыннарындан (Москва, ССРЭ-ниң Эртемнер академиязының ном үндүрер чери, 1956 чыл) база "Тываның төөгүзүнүң" (Новосибирск, "Эртем" деп ном үндүрер чер, 2001 чылда парлап үндүргөн) 295-304 арыннарындан XIX чүс чылда Тывага национал-хосталгалыг шимчээшкнниң байдалын тодаргай билип алыр бис, а кара сагыштыг, холчуларындыг эвес-тир.

(Уланчызы 5-кн арында).

ПЕНСИЯ ЭРГЕЛЕРИ — СИЛЕРНИҢ ХОЛУҢААРДА

Россияның Пенсия фондузу эрткен чылдан эгелеп чаа пенсия реформазына дүштүр камгаладылгалыг кижилерниң хуузуңда агар санынче дадывыр шилчидилгезиниң медээлерин көргүскен чагаа-дыңнадылгаларны чороткан. Ол ажылдың кол сорулгазы — хамааты бүрүзү бодунуң агар санында чыгдыңган дадывырны шын санап, кааа, канчаар шыгжап алыр болза, бодунга ажыктыг болурун санап билеринче угланган. Хоойлужудулга езугаар ажылдап турар хамааты ажыл берикчинден (удуртукчудан) ап турар пенсия эргелериниң дугайында медээни алыр эргелиг.

Сонуургалдыг кижилер бүрүзү ажыл берикчинден (удуртукчудан) оң хуузуңда агар санынче шилчиттинген пенсиязының чылдазының хемчээлин база камгаладылгалыг дадывырының дугайында негээр эргелиг. Бир эвес ажыл берикчизи (удуртукчу) камгаладылгалыг дадывырын шилчиткен дугайында медээниң хоолгазын бербес болза, хамааты чылда бир катап Россияның Пенсия фондузунуң Тыва Республикада салбырындан медээни ап болур. Оон аңгыда, 2003 чылда ажылдап турган камгаладылгалыг хамаатыларның агар санында медээлерин Россияның Пенсия фондузу 2004 чылдың июль 1-ден берип эгелээр. Ынчангаш камгаладылгалыг кижилер бүрүзү бодунуң келир үеде пенсиязы дээш сагыш салыр апаар.

Бир эвес силер Россияның Пенсия фондуздан чагаа-дыңнадылгал алырыңа, ында кандыг-даа бижимел чок, азы хөй эвес каш түнүг дадывыр салып каан болза, чүгү канчаар силер? Бир-ле дугаарында айтырыгны ажыл берикчинге (удуртукчу) тургузар апаар силер. Чүге дие силерниң хууда агар саныңарже шын медээлерни үезинде бээр харысалганы ол хүлээнип турар.

Кижилер бүрүзүнүң хуузуңда агар санынче медээлерни ажыл берикчизи (удуртукчу) Пенсия фондузунуң салбырыңче чыл санында март 1-ге чеди киригип турар. Ол хуусаадан орайтай бээр болза, буруулуг кижилерге шилчидер ужурулуг ниити түнүгө 10 хууну торгаал кылдыр немей санаар, ол дээрге кончуг улуг акша болуру чугаажок.

Март төнүп турар, ынчалза-даа мынчага дээр республиканың 338 организациялары болгаш бүдүрүлге черлери Пенсия фондузунуң Тыва Республикада салбырыңче акша-хөренги шилчиткен дугайында хуузуңда медээлер бербейн турар. Оон түн-нелинде Пенсия фондузунуң ажылдакчыларыңа ажылдап турар пенсионерлерге эде санажылга ажылдарын чорудары, эрткен чылын пенсияже үнген пенсионерлерге немей санажылганы (оларга бүдүн чылды санаваан болгай) база күш-ажыл пенсиязының мөөңөп чыыр кезеэнче санажылганы кылыры берге болуп турар.

Ажылдап турган кижиниң организациязы оң дугайында хуузуңда медээни пенсия фондузунче шилчитпес болза, камгаладылгалыг кижилер оң үениң пенсия эргелерин чидириптер,

азы өскээр чугаалаарга, камгаладылгалыг дадывырын шилчитпейн турган үези пенсия алыр эргени бербейн турар, харын-даа пенсиязының хемчээли эвээш болуруңа магадыл улуг. Бо таварылгада чүгле камгаладылгалыг кижиниң ажылдап турар организациязы Пенсия фондузунче хуузуңда медээлерни дужааган соонда, оң пенсия эргези тургустунуп болур. Амгы үеде №19 аптека, "Таксопарк" биче бүдүрүлге, "Хем-Белдир" солунуң редакциязы, дүлейлер ниитилелиниң эргелели, "Кызылтудуг-сервис", "Ремсельбурвод" ниитилелдери, "Ресагротехцентр" эргелели, республиканың дириг амытаннарның аарыларына удур ажыл чорудар станциязы, "Адвокаттар коллегиязы" нотариалдыг контора, №2 гаражтар кооперативи, "Надежда" ниитилел, Кызыл кожунуң Баян-Кол, Каа-Хем суур чагыргалары, "Кошпаа" ниитилел, Тере-Хөлде чоннуң социал хандырылга төвү пенсия фондузунче бодунда ажылдап турар камгаладылгалыг хамаатыларның хуузуңда медээлерин дужаавайн турар. Бир эвес бо организациялар камгаладылгалыг кижилер дээш хуузуңда медээлерни дужаавас болза, отчеттуг үе эртерге, камгаладылгалыг дадывырлары федералдыг бюджетке шилчиттинер. А организацияның камгаладылгалыг хамаатылары ол чылын ажыл стажы, камгаладылгалыг дадывыры чок артканы ол.

Алла ХУРУМА,

РПФ-тиң Тыва Республикада салбырының даргазының ораалакчысы.

ХАМЫКТЫҢ ТЫНЫ — ТАРАА

Часкы ажилдарга чүгө коллективтиг бүдүрүлгелер эвес, барык өреге саны Шагаан-Арыг хоорайда белегкени берген. Чаңгыс каът бажыңнарлык кудумчулар-биле эртерге, сонгаларның шилдерин өттүр рассаданлар джиривис ногаан өзүмнөр хүн караанче чүткээзиг турары солун-на. Өзүмнөр хензиг черде сыңмарлашканзыг, сымьранганзыг. Частың чаагай чыды, ягаан өңү-биле олар эрткен-дүшкөннери элдепсиндирер. Ынчалза-даа кол чемивис — тараа. Хамыктың тыны, шынап-ла, тараа.

“Шын” солунун корреспондентизи тургаш, тараа шөлдеринден чеже репортажтарны белегкеведим дээр. Ам-даа ук чаңыл барык хевээр. Бо удаа агроном Н.К. Доспаңга ужурашкаш, ооң-биле часкы хову ажилдарыга белегкедеге хамаарыштыр кыска чугаа кылдым. Николай Комбуевич — Улуг-Хем кожун чагырганың көдээ ажилгай эргелелин кол агроному. Ынчангаш харылап турары девискээринде байдалды беш салаазы дег билер кижжи. Папкада саазыннар-даа үжөп чыгып, бажы информация шыгжаан компьютер ышкаш. Айтырыг салырга-ла, кыска-кыска кылдыр харылай шаап каар чорду.

—Кожуунда 34 трактордан 19, 40 сепладан 27, 28 андазындан 16 — белегиниң шугумунда. Хууда ажил-агыйлар часка эң дээр белегкенген. “Эйлиг-Хем”, “Улуг-Хая”, “Ишти-Хем” багай эвес байдалда. Часка белегкелдер чик эвес, нарын талаларлык. Четчир-чединмес чоруктарны керээлер, харылзаалар дамчыштыр шийтпирлеп тур бис. Күш четтинмейн турар айтырыглар баш ажыг—деп, ол тайылбырлады.

Улуг-Хемде үрезин барык чок. Ылангы тус черге район-чуттунган тараа культураларының курлавыры тургустунмаан. Ону четчелээринге эвээш эвес шаг-үе, каш чылдар албан негеттинер. Тываның тараазындан хлеб быжыраы болдунмас дээр үп-сап “дидирдирлернин” тыпты бергени кара элдеп. “Алтайский”, “Абаканский” деп бижиктерлиг шоодайларда далганнар бирги хергелдернин болу берген. Ол дээрге “тараа-ла дээш”, таварышкан-на үрезини ажагылааш, көдээ ажил-агыйның чижилге-

леринге аштырып турарывыс бир демдээ. Ындыг түндөл-биле элтежири шуут болдунмас. Тараажы-биле “ынчаар-мынчаар” ажилда дээр арай чиктиг. Ол боду база дуржулгалыг, харын-даа кижиден-даа артык. Аграр технология-биле болур-чогууру-биле эл-хол болуру амдызында сагыттынмайн турар. Ол, өске-даа айтырыглар-биле бир аай турушка келдирис.

—Эрткен чылын кандааш-кынның изиг-халындан сезингеш, тарылганы орайаткан бис. Ынчангаш тараа улуг харга бастырды. Тайга эдээнде “Чодураа”, “Торгалыг”, “Ишти-Хем” көдээ ажил-агыйлар часкы шык базырышыкны-биле чергелештир чаштырылганы чорудар. Ынчангаш дүжүт ажаалдазын, солун болбайн канчаар, ук девискээрлерниң тараажылар август калбартыр. Шынаа, арга-арыг-биле шала яды хову-шөлдер кожунда эндерик. Аңаа

суггарылга четкизи бараан болур. Чижээ, “Эйлиг-Хем”. Дардан баткан хемнерниң суун ында билдиг ажагылап турар. Электри-биле чаашкыналдырар арга-шинек элээн кызыртылган—деп, кол агроном чугаалады.

—Чазак Даргазы Шериг-оол Ооржактың Айыткалында тараа-биле холбашкан чидиг ажил-агыйжы айтырыгны канчаар чон билеп ап тур ирги, Николай Комбуевич?—деп, айтырдым.

—Журналистер чаа чүүлге “чытчы ыт” дег болгай силер, дылыңар база чончу аан—дээш, ол каттыргаш, тайылбырлады.

Николай Доспаңның демдеглезни болза, Дарганың тараажылар, ногаажылар деткириниң программаны билишкени-биле хүлээп алган. Арыг-Үзүүнде Д.Х. Дугур-Серен, Хайыракандан

М.С. Малбык-оол ышкаш тараажылар немежип ор. Эрткен чылын картофель республикага хирелиг турда, ишти-хемчилер гектардан на 150-180 центнери ажаап алды. Арыг-Бажы база бо талазы-биле шыларан турган. Улуг-Хем, ында тараажылар, чон ий билекти сывырып каапкаш, бо частың чаагай хайыразын ажагылаар, тараа дээш туржур. Амданның чаагай хлеб дугайын кижжи саны бодап чоруур.

Кижик-оол ЧӨРЕВЕ.

Часкы хүнүңү хайыразын ажымааны

ТАРЫЛГАГА БЕЛЕН СЕН БЕ?

Бо айтырыгга харыны алыры-биле Сергей Шойгу аттыг Балгазын КУБ-ка келдим. Ийги каъттын ортузунда делгем өрээлде бүдүрүлгениң директорунуң ажилчын кабинеди. Иван Васильевич Чучевтиң ажил хүнү эртенгиңиң 6 шакта эгелээр. Бо бажың үеде оон-биле кыска чугааны кылдым. Чугаавыс часкы хову ажилдарының дугайында болган. Хову ажилдарыңа киржир техниканың артык кезектерин тыптынып, Саян ажып чорааш, Назароводан дүнекиниң ийи шакта келдим деп чугаалап олур.

—Часкы тарылга кампания-зынче кириптеринге бар-ла техникавыс белегиниң шыында турупкан деп болур. Оларның аразында күчүлүг “Кировецтерниң” саны 20 хире. Солярканы амдан эгелеп кири сөөртүп эгелей берген. Мурнуку чылдарда тараа үрезини боттуң турган, харын-даа артыкшылыдын өскээр садып-саарып турдувус. Эрткен чылын дүжүдүвүстү өл хар дуй чаап кагды. Кандыг-даа аргаларны ажагылап тургаш, үрезин-не тып алывысса, эрткен чылдарда ышкаш тараа культураларың 7 муң ажыг гектарга тарыып бис. Чаңгыс-даа гектар тарылга шөлү кызырылбас. Хову ажилыңга белегкелди бүзүрелди-биле билеп алыр деп бодазыңарза, ол ажил-биле тудуш болгаш чоок кижилер, бригадирлерге ужурашканы дээр боор дидир.

МТМ-ге капитал септелгени эрткени-ле ол боор, тракторнун шимчедикчизиниң шенелдезин кылып турда, мотор цегинге келдим. Белүк улус аразындан хергелээн кижимниң бирээзи №1 бригаданың бригадир Николай Николаевич Ефимовту тып алгаш чугаалажы бээримге, ол чоокта чаа-ла март 1-де 40 чыл болган күш-ажыл стажын демдеглезин болду. Чугаавыс база-ла чаңылчаан айтырыг — часкы хову ажилдарының дугайы болган. Часкы хову ажилдарының кампания-зының канчаар доостурунун дугайында бо хүннерде чугаалаары берге деп, бригадир демдегледди. Бергедежил турар айтырывыс — тараа үрезини. 3 муң га черге чажар бис. Аңаа 540 тонна үрезин херек, №2 бригаданың тараа шөлдери барык бисти-биле деп, оларга база ол-ла хире үрезин негеттинип турар. Ооң бригадир Андрей Николаевич Ефимов азы

“биче Ефимов”-даа дээр болду.

№3-түң бригадир Мерген Кек-оолович Чоодо бо бригадада тараа культураларын тарывышаан, мал чеминге кызыл-тасты 1200 га черге, хөй чылдыг сигени, силос кылдыр тоорукту, рапсты 550 гага болбаазырадып чажып тарыыр. Бригадада 4 “кировецтер”, 5 комбайн, 14 МТЗ тракторлар быжыглагатынган. Ынчангаш ук бригаданың ажилчи часкы сезондан эгелээш, дүжүт ажаалдазы доозулгуже чедир соксакас. Черле ынчаш МТМ-де мотор цегги, дарганнар чер, токарь цегги, каңнар, аккумулятор цегги, кожуг материалдар херекселдерин септээр мастерская дээш, чүү чок дээрли. МТМ-ни долгандыр турар он шаа чик машиналар бригадирлерниң, механизаторларның хууда хөлгелери бооптур. Тараа шаңыңың ажилчыннарының, МТМ-ниң септекчилериниң дүштээр чери аш-чеми амданның, арыг-силиг столоваязы бар.

Эн кыштаан хову-шөлдер часкы чылыг, аяс хүннөр-биле калсырлаштыр оттуп, машина-техниканың дааш-шимээни часкы сезон ажилдарының үезинде ховуну бир онзагай хевирже кири бээрге, тараажы кижиниң хей-ады көдүрлүр, уттундурбас болгаш өөрүшкүлүг хүннерниң үези ол. “Часкы хүн чылды чемгерер” деп чалгының сөстөрни механизаторлар кайын уттур. Быжыг тура-соруктуг, ажилчи хөөнүн кажан-даа салбас, Балгазының тараажыларының эрестиг күзөл-соруу бүдүп-ле турар болзун деп йерээвистин аргазы чок.

Хүлөр-оол ЧАМЗЫ.
Таңды кожуну.

САКТЫЫШКЫН-НАРДАН ҮЗҮНДҮЛЕР

Тыва ССРЭ-ге каттыжар мурнунда тускай күрүне турган. Чону хуу ажил-агыйлык, хемнер баштарыңга, тайга сыннарыңга, хемнер, хөлдөр кыдыңга ынчаар чурттап чораан. Олар хөй малдыг болгаш көшкүн амыдыралдыг болганындан чылда дөрт удаа көжүп чораан. Ынчан чоннуң амыдыралы 7 чүзүн азыраан малында, арга-арыгың аң-меңи-биле, кат-чими-биле, оят үнүштер-биле эмненип, ынчаар-ла чурттап чорааннар.

Тывалар хүндүлээчел, найыралдыг, бот-боттарыңга дузалажып, кончуг биче сеткилдиг, ажы-төлүн ажылгыр-кежээ, улуг кижилерни хүндүлээр, оларның адын дорт адавап, ойзу адаар деп сургап чораан. Чон шоолуг арага ишпес, бичии хойтпак арагазын улуг кижилер ижер, а анык улус 40 хар чедир арага ишпес турган. Херээжен кижилер төл бодарадыр кижилер болгаш арага шуут ишпес. Өлүп деп сөс чугаалавас, ону ойзу “кызыл-дустаан” азы “чок апарган”, “адының бажы хоя берген” деп чугаалажыр, бижектээр, өлүрер деп сөстер шуут этпес. Ынчангы тыва чоннуң езу-чаңылдары кончуг-ла эки чорду.

1941 чылдың та кайы айы чүве, Ак-Хем кыды, Чес-Булун чонун чыып алгаш хуралдадып, ССРЭ-же герман фашистер халдан-дыр, хоорай, суурларны чок кылып, калчаарап туруп берген. Ам сорулга — ССРЭ-ге дузалажыр. Дайынче баар оолдар билдиришкениң бижизин, Кызыл Шеригге дузалажып, чүнү-даа берип болур деп мындыг болган. 1943 чылда Кызыл-Тайга, Чес-Булун, Кызаа-Шыгының аалдарыңга даргалар келгеш: “Кызыл Шеригге дузаламчы херек, далган, тараа,

чөпкөк, саржак, идик-хөп, лыжалар дээш, оон-даа өске чүүлдер херек. Кым чүнү шыдаарыл, дузалазын дээр. Оон авам Серенмаа-Ондар, аалдарның кадайлары Хапыш, Хорлуу, Хандок, Даваа сугларны чыып алгаш, алгыдан чолдак тоннар, адыр салаалыг хол-хаптары, кидис уктар даарап турган. Ачам Чанчып Ондар лыжаны хадьндан, даяңгыжын талдан чаап турар чүве. Ынчан ачам суму даргазы турган, хөй-ле ашактары чыып алгаш, шериг херээңге өөрөдири ол ыйнаан, марштадып, ийи үстүп алгаш, “дайылдажып”, ыяш боолары-биле аткылажып, үңгө-союп хүнзээш келир. Ачамның тыва тону-нун мурну өл, кара малгаш кээр чүве. Мен ынчан Суг-Аксынга өөрөнип турган мен. Бисти күш-культура башкызы Көк-Хаа башкы өөредип, белекпел турган.

Чес-Булунга чайлаглап турувуста шериг хептиг улус келгеш, Кызыл Шеригге чааш аьтар херек, аьтардан чондан чыып көрүнөр деп турганын бир сактыр мен. Тываларның малы чок эвес, тайгаладып, семирти салыпкан аьтарын тайгадан бадыргаш, ол улуска хүлээдил берип турган чүве. Бир билер чүвем, Тыва Респуб-

Тываның 60 чылыңга уткуштур

ликаны ССРЭ-ге каттыштырар деп турар деп, Ондар Лопсан дарга-биле Хүрештиг-бей башкы улусту чыып алган, тайылбыр кылган турар. А 1944 чылдың октябрь айда Тока дарга баштаан кезек улус Москваже чорупкан деп турар. Ынчан тыва чон ССРЭ-ниң составыңга каттышкан турган. Ынчан чон амыраан, ам-на трактор, чычаан, дириг-чурук (кино) деп чүвени көөрүвүс ол-дур дидир өөрүп турганнар.

1945 чылдың чазыңында Суг-Аксының кырыңга самолет ужуп келгеш, хөй-ле саазыңнар октапкаш барган. Өөреникчилер, бистер, чыып алгаш номчул көөрүвүске: “Дайын төңген. ССРЭ тирилэн. Тайбың, тайбың” деп бижип каан. Орта чон аажок-ла өөрээш. Улуг, бичии чон ураалап, амырап турар чүве. Оон кежээ клубка болган хуралга шериг хептиг дарга илеткел кылгаш: “Дайындан когараан улус украинер, белорусстар, мал-маган чок, чурттаар чер чок” деп дьңнадырга, ол когараан чонга мал-биле дузаламчы көргүзерин чон аазааш, кижжи бүрүзү 2-3 чедир мал-маганы берип турган.

Тываның ССРЭ-ге каттыжарыңга чедир төрүттүңген херечилел чок азы кижжи деп документ чок чораан чон болган. Кожуунууустун бир Ондар Лопсан дээр даргазы бир-ле катап аалдарга келгеш, төрүттүңген херечилел кылып чор бис деп мындыг. Орта төрүттүңген чылы, айы, хүнү, ады, сумузу, адазының ады деп-ле тайылбырлап турлар. Чогум ону мээң 5 класс акым Тас-оолга бижидип олурарлар. Ынчан баштай ачам менден эгелеп алган. Ол хүнден эгелээш докумен-

тилик кижилер болдувус. Ынчан фамилия деп сөстү улус билбес турганы ол ыйнаан, ачам Ондар сумузунун даргазы турган кижидир. Оозун бодаарга, Монгуш, Куулар, Сат деп сумулар турган хире. Каян паспорт деп чүве алып апарганда, чамдык улустун фамилиялары аттар апарган.

1946-47 чылдарда чүве. Сонгулда болур, орта улуг даргаларны сонгуур, ынаар баарда херечилелин ап алыр деп мындыг. Ол үеде ачам суг Кызаа-Шыгыңга чыткан улус. Эртен дам бажында ачам, авам ша-нактангаш, бичии уруун ап алгаш, Суг-Аксыңче сонгуур дээш чорупканнар. Сонгулдадан келгеш: “Сонгулда деп чүве берге чүве-дир, кижжи дээрке кизирт, оочурулар. Уруглуг улустарны оочур чокка кирир” деп келгеннер. Авам бадылаптарга, уруун каш-даа кижжи дилеп алгаш, бадылап турган болган. Чон аразында сонгулда деп чүвени дыка-ла сонуграп чугаалажыр турганнар. ССРЭ-ге каттышкан соонда баштай-ла МТС-тер тывылган. Ооң соонда-ла колхозтажышкын эгелээш. Суур-жун амыдыралче кирер, чылыг бажыңга чурттаар, харын-даа Тока даргавыс: “Ыш-тыг кара өглерни узуткаар, бажыңарга чурттаар” деп чарлык-даа бооп турган.

ССРЭ үезинде эки-ле чурттап чордувус. Ам кончуг берге, колхоз, совхоз дүшкен, чурт хоозураан үеде улус, чон ажил чок, яды-ядамык чурттап чорлар. Ам моон соңгаар кажан эки амыдырал келирин кижжи билбес-тир.

Дудаа ОНДАР,
күш-ажылдың хоочуну.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛДАРЫ

2004 чылда Тыва Республиканың девискээринге «Трактор» профилактиктиг операцияны эрттирер дугайында
2004 чылдың март 24 № 305
Кызыл хоорай

Тыва Республиканың Чазааның «2002 чылда Тыва Республиканың девискээринге «Трактор» профилактиктиг операцияны эрттиргениниң түңнелдериниң дугайында болгаш 2003 чылда ону эрттирериниң дугайында» 2003 чылдың март 4-те №107 доктаалын күүседире-биле Тыва Республиканың Чазааның доктаадыры болза:

1. Тыва Республиканың Күртеххайгаарал эргелелиниң начальниги А.К. Ооржактын 2003 чылда Тыва Республиканың девискээринге «Трактор» профилактиктиг операцияны эрттиргениниң түңнелдериниң дугайында информациясын дыңнаан кылдыр хүлээп алыр.

2. Тыва Республиканың Күртеххайгаарал эргелели, Тыва Республиканың Иштики херектер яамызының ОШАЧКИ эргелели тракторларның, боду чоруур машиналарның айыыл чок чоруунга салдар чедирер даштыкы чырык приборларының болгаш техниктиг байдалының өске-даа параметрлериниң бар-чогуңче база бүдүн-бүрүнүңче улук кичээнгеи салбышаан, оларның техниктиг байдалында доктаамал контрольдү организастаар талазы-биле хемчеглерни алыр.

3. Тыва Республиканың Чазааның 2002 чылдың сентябрь 24-те № 719 доктаалын езугаар бадылаан «Трактор» профилактиктиг операцияны эрттирер дугайында Дүрүмге дүүштүр «Трактор» деп чижек ат-

биле профилактиктиг операцияны 2004 чылдың июнь 1-ден 30-ге чедир болгаш сентябрь 1-ден 30-ге чедир үелерде эрттирер.

4. «Трактор» профилактиктиг операцияны эрттирер талазы-биле ажылчын бөлүктүн составын бадылаар (кожуп каан).

5. Республиканың кожууннарын болгаш хоорайларының тус чер бот-башкарылга органнарының удуртукчуларына «Трактор» профилактиктиг операцияны эрттирер талазы-биле ажылчын бөлүктөрнү чогуур административтиг девискээрлерге тургузарын, оларны транспорт чөпсек-херекселдери болгаш кывар-чаар материалдар-биле хандырырын сүмелээр.

6. Тыва Республиканың Чазааның «2002 чылда Тыва Республиканың девискээринге «Трактор» профилактиктиг операцияны эрттиргениниң түңнелдериниң дугайында» 2003 чылдың март 4-те №107 доктаалын күжүн чидирген деп санаар.

7. Бо доктаалды «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарга парлаар.

8. Бо доктаалдын күүсөлдези дээш контрольдү Тыва Республиканың Чазак Аппарадының бойдус ажыглалының болгаш агроулетпүр хөгжүлдезиниң килдизинге дагзыр.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазының бирги оралакчызы А.БРОКЕРТ.

2004 чылда республика бюджетинден көдээ ажыл-агый бүдүрүлгезиниң чамдык адырларын күрүнөдөн деткииринге субсидиялар бээриниң Чурумун бадылаар дугайында
2004 чылдың март 24 № 303
Кызыл хоорай

«2004 чылда Тыва Республика бюджетиниң дугайында» 2004 чылдың февраль 20-де № 604 Тыва Республиканың Хоойлузунга дүүштүр Тыва Республиканың Чазааның доктаадыры болза :

1.2004 чылда республика бюджетинден көдээ ажыл-агый бүдүрүлгезиниң чамдык адырларын күрүнөдөн деткииринге субсидиялар бээриниң саналдап кирип турары Чурумун бадылаар.

2. Тыва Республиканың Көдээ ажыл-агый болгаш аш-чем яамызы акша-хөрөңгилерни айыткан сорулгаларына ажыглаарына контрольдү хандыраар.

3. Тыва Республиканың Чазааның «2003 чылда республика бюджетинден көдээ ажыл-агый бүдүрүлгезин күрүнөдөн деткииринге субсидиялар бээриниң Чурумун бадылаар дугайында» 2003 чылдың январь 18-те №41, «2003 чылда көдээ ажыл-агый бүдүрүлгезиниң мал ажылының продукциясын болбаазырадыр адыр бүдүрүлгелеринге сайгарганы дээш республиканың каттышкан бюджетиниң «Питание» статьясын езугаар акша-хөрөңгилерни төлээриниң Чурумун бадылаар дугайында» 2003 чылдың май 7-де №264, «2003 чылда республика бюджетинден көдээ ажыл-агый бүдүрүлгезин күрүнөдөн деткииринге субсидиялар бээриниң Чурумун бадылаар дугайында» Тыва Республиканың Чазааның 2003 чылдың январь 18-те № 41 доктаалына немелделер болгаш өскөрүлгөлөр кирирер дугайында» 2003 чылдың июнь 21-де № 388, «2003 чылда республика бюджетинден көдээ ажыл-агый бүдүрүлгезин күрүнөдөн деткииринге субсидиялар бээриниң

Чурумун бадылаар дугайында» 2003 чылдың январь 18-те №41 Тыва Республиканың Чазааның доктаалына немелделер болгаш өскөрүлгөлөр кирирер дугайында» 2003 чылдың ноябрь 12-де № 792 доктаалдарын күжүн чидирген деп санаар.

4.Бо доктаалды «Тувинская правда» болгаш «Шын» солуннарга парлаар.

5.Бо доктаалдын күүсөлдези дээш контрольдү Тыва Республиканың Чазааның Аппарадының бойдус камгалалының болгаш агроулетпүр комплекзиниң хөгжүлдезиниң килдизинге дагзыр.

Тыва Республиканың Чазак Даргазының бирги оралакчызы А.БРОКЕРТ.

Тайылбыр орнунга:

2004 чылда республика бюджетинден көдээ ажыл-агый бүдүрүлгезиниң чамдык адырларын күрүнөдөн деткииринге субсидиялар бээриниң Чурумун Тыва Республиканың Чазааның 2004 чылдың март 24-те №303 доктаалын езугаар бадылаан.

Ук Чурумда ол талазы-биле ниити негелделерни тодаргай айтыркан. Ниити чүүлдерни сагыр кылдыр база кириген.

Ол ышкаш негелделер езугаар бээр субсидияларның категорияларын, Санажылга шынзылгаларын тургузарының чурумун айтып каан. Субсидияларны канчаар, кайыны акшаландыраарыл? Ында база бижип каан. Оон билип ап болур. Берген субсидиялар талазы-биле отчеттарны тургузары белең эвес болгай. Ол дугайын тодаргай бижип каан, оон көрүп алыр.

ШКОЛА КЫЛДЫР ТУТТУНА БЭЭР

Чадаана хоорайда бээр Кызылче кээр орук кыдында ийи кыт бажынар бар болгай. Аңаа шаанда шериг кезектериниң офицерлери чурттап турган. Экономиктиг сандарал үезинде ук шериг кезектерин соңгаар көжүргөн. Ол бажынар эң артып, үрелип үптетинген турган.

Ам ында ажыл хайныккан. Руслана Бауштайовна Монгуштуң тургузуп алганы хуу бүдүрүлгезиниң ажылчыннары ону Чадаананың 4 дугаар школазы кылдыр эде септеп эгелзэн. Бис аңаа чедө бээривиске, аныяк ажылчын оолдар ук бажынарның бирээзиниң дээвиерин кылып турлар. Иштинде, даштында дыка хей ажылдарны кылып каапкан. Чылыг дамчыдар хоорайларын база чаартып, кылып турарлар болду. Бригадир Аян Балыкович Ондарның чугаазы-биле алырга, ол бажынарны эде дерип кылырынга тудуг материалдары четчири-биле сатынган. Ам чүгле эки ажылдарны арткан. Ук ажылдарны 2008 чылдың апрельде доозар деп планнаан. Ынчалза-даа бригадада эң эки ажылдаар кызымак оолдар чыгдынганы-биле ону

Тудутжу Мерген Ондар ажыл үезинде.

оон эрте-даа доозуптарының магадылалы бар дээрзин бригадир чугаалады. Ажылчыннар ажыл төлөвирин ай санында ап турар. Кылыр ажыл бар, тудуг материалдары четчири, аныяк күшке оон өске чүү херек боор. Бригадир эки тудугчулар деп Мерген Монгуш, Василий Монгуш дээш, өскөлөрнү-даа адады. Ажылчыннарга эки ажылдарын күзөөш чоруптувус. Ээн турган ийи кыт бажынарның удавас школа кылдыр хуула бээри кымга-даа өөрүнчүг.

Бригадир А.Б. Ондар биле мурнакчы тудутжу В.И. Монгуш сүмележип тур.

«Азаан аксын утупканнар» деп ажык чугаага хамаарыштыр

КАТАП КАДАННААРЫ ДЕГ

ТР-ниң Чазак Даргазының Канцеляриязының удуртукчузу Д.Д. Ооржактын бо чылдың март 27-де № 52 «Шын» солунга интервью байдалдыг берген чүүлүн номчуп танышкан, Улуг Хуралдың Хоойлужудулга палатазы биле Чазактын аразында удур туржуушкунун байдалы катап тургустунуп келген болгаш харын-даа чидигленип эгелзэниң хараадал-биле билдим. Харындаа янзы-бүрү суд органнары дамчыштыр судтажып турарын бодаарга, ол палата-биле харылзажып ажылдаар Чазактын төлээлеринге хамаанчок, мен дег, оң сураан номчуп олурар карачал кижиге, ону дыңнаары безин халалыг, бужурганчыг боор-дур. Хоочураан кадага дег байдал-дыр оң.

Шаанда эмчи-домчу берге үеде хоочураан кадаганы кандыг-даа кара эм-биле экиртип алырга, катап каданнаары дег аан, назылай берген ашактар ыңча дижип, чугаалажып оорар чүве. Ооң чылдагааны — кадага иштинде хавык. Ынчангаш оон шуут эттинер дизе, чидиг кестикти от чалбыкыңга «арылгааш», кадаганы ооң-биле чара кезип дешкеш, ириңиң хавыкты оон сы тудуп үндүрер, чүгле ыңчан ол когу-биле эттинер.

Кадагадан кижиге өлбөс, ыңчалзажок аът мунар, ажылдаар кижиге кончуг-ла халалыг аарыг ол. Биргээр чугаалаарга, Хоойлужудулга палатазы биле Чазактын төлээлериниң аразында удур туржуушкунун каданнааның бодаарга, ында ол чижектиг кавын бар бооп турар хире. Д.Д. Ооржактын чугаазы-биле алырга, судтажып маңажыр депутат-

тар харын ийи-бир санныг кижилер чорду. Бир эвес ол чаңчылды шупту өттүне бээр болза, чүү болгу дегил. Улуг эргелиг хүндүлүг депутаттары-высты ыңчалынар, мынчалынар дээр эрге бар эвес, ыңчалзажок эки сеткишкенин, сүмени берип боор чүве ыйнаан.

Чежемейиниң эртемниг бол, хоолургак, ёзуургак сеткилдиг депутат, харысалгалыг дүжүмет-даа кижилер чоннуң сеткилинге кирбейн баар, чоннуң хүндүткелинден чоорту тайып чоруй баар дээр мен. Соңгукчулар оларга чүгле бир удаа мегеледип боор. Ынчангаш республикада сайыт-даа, депутат-даа ажылдакчылар — чөпшүл болгаш биче сеткилдиг тыва чоннуң төлээлери бис деп чүвени утапайн чорза, чогуур ийин.

Бөдүүн чонда чугаалажыры дег, кандыг-даа өжөш, дүржөк кижиниң орталаныр байдалы, сестир чүвези турар дээр чүве. Депутаттың байдалында — соңгукчулары боор-дур. Депутаттар бодуның мурнууга мындыг бодалдан салып көрзе: эртембилим, эрге-дужаалым четчириди, төлөвир шалың чоруп турардыр, ам чүү херегили? Чонумга эки чүүнү кылган мен? Чонумга берген аксы-сөзүм бар-дыр, ону бодавайн, чүге судче маңап турар мен деп аан.

Чазак-биле удур туржуушкуну нарыыдадыр турар депутат дээр-ле, Чазактын ажылынга моондук боорундан аңгыда, тыва чоннуң салым-чолунга, сонугалынга база доора чудук бооп турар дизе, чазыг болбас. Кайы кожуундан, хоорайдан ол де-

путатты депшидип үндүргенил, ол черниң соңгукчулары, боостаада чыдыпкан сөөк дег турушта келген депутаттын чалап, сагыш-сеткилин оон айтырар эрге бар-ла болгай. Ындыг хөдөлүшкенин кылыры негетинип келген эвес бе? Соңгукчуларын тоовайн, улам ыңай чаннай берзе, ам харын оон бодун судка бээри — амьдыралдың негелдези апарган эвес бе? Чүү-даа бооп турза, Хоойлужудулга палатазының депутаттары ТР-ниң Чазаа-биле Тываның хөгжүлдези болгаш чогуучалыг келир үези дээш бир демниг болуп, удур туржуушкун чок кады ажылдакчылары чорудар болза, чоннуң, соңгукчуларның эрге-ажыктарын хандырганы ол болур.

2004 чыл ийи дакпыр юбилейлиг чыл дээрзин бүтүдө билер. Мурнувуста кылыр ажылывыс муңчок деп чүве билдингир. Ынчангаш, мен бодаарымга, кандыг-даа удур туржуушкунун херээ чок. Чүвени канчап билер, юбилей байырлалыңа бүгү чоннуң хүндүлээри улуг аалчылар чедип кээрин. Биргээр чугаалаарга, кадагалыг мен деп кым чарлаттына бээр деп, ыңчалзажок ындыг кижиниң арыншырайындан, кылаш-шимчээшкенинден ол бүгү илдең болу бээрге, чованчыг ыйнаан. Ынчангаш эки боданып, соңгукчу чонуларның эрге-ажыктары дээш туржуу, буюнның үлөнер болгай деп бодалым, күзөөшкеним мындыг ийин, хүндүлүг депутаттар.

Михаил СУНДУЙ-ООЛ, күш-ажылдың хоочуну.

Ак-Довурак хоорай.

Тыва Республиканың Улуг Хуралының депутаттарынга АЖЫК ЧАГАА

(Төңүзү, Эгези 2-ги арында).

Кара сагыштыглар боттарынын «дээрбечилер» дигип турары чоннуң өжөөн негекчилериниң бир шаажылакчызынын чагаазына даянып турарлар. Ынчангаш рисковжилер национал маадырларның дайзыннарның талалакчылары апарганнар.

60 маадырларның тура халышкынын үрдүнчек болгаш өжөөргөк езу-биле үнелээн чорук «Рискниниң» авторларын мактавас деп чүве билдиргир, чүге дизе олар чижээ, Россияның протекторадын Тывага чарлаанын, хамааты дайынын, Тываның ССРЭ-ге болгаш Россияга эки тура-биле бактаап киргенин, тыва эки турачыларның Ада-чурттуң Улуг дайынынга киржилгезин, өске-даа болуушкуннарны шуут-ла эскет чокка эрттирип турарлар. Тыва эки турачыларның немец-фашистик эжелекчилерден Ровно хоорайны хостаарына киришкениниң 60 чылының байырлары «Риск» солуннарның кичээнгейинден чайлай бергени ынчангаш таварылга эвес.

Тываның болгаш Россияның чазактарының кандыг-даа эгелээшкиннерин болгаш чедишкиннерин бо солуннарның канчаар карартып турарының херечилери бис. РФ-тиң Чазаның Даргазы М.Е.Фрадковтуң дугайында «Риск» солун мынчаар медеглеп четтигилкен: «Чуртка ийги албан-дужалга оон артык бүлүртүң болгаш билдинмээн кижини тывары берге». («Риск-Информ», 2004 чылдың март 3-4).

Бо солуннарның арыннарынга РФ-тиң ИХЯ-ның сайыды турган, ам Күрүне Думазының Даргазы Б.М.Грызловту, ТР-ниң Чазаның Даргазы Ш.Д.Ооржакты, ТР-ниң Улуг Хуралының палаталарының даргалары Д.К.Х.Ооржакты болгаш В.М.Оюнну, ТР-ниң иштики херектер сайыды С.П.Ареинни, Кызыл хоорайның мэри Д.К.Донгакты, Кызыл хоорайның прокурору В.Ф.Ведягини болгаш өскелерни-даа бузрукчулар, хээли алыкчылары деп нүгүлдээннер. Тываның Россияның составына бактаап киргениниң 60 чылын болгаш Кызыл хоорайның тургустунганының 90 чылын байырлаар дугайында

РФ-тиң Президентизиниң Чарлынын бо солуннарның деткип турары көзүлбейн турар, а республиканың чону ону улуг хей-аът кириштин болгаш өөрүп четтириштин-биле хүлээп алган болгай.

Оон-биле кады ол солуннар өңүзү-даа, агар санында акшазы-даа чок турда, ийи солун үндүрүп турары элдептиг. Олар чуртан ырбап чоруткан баятан Б.Березовскийниң доллар акшазы-биле азыранып турар деп кижилерниң чугаалажып турары шын хире.

«Издательский дом «Риск» ХАН-ның ийи тургузукчунун бирээзи («Риск» солунун ээзи) — «Единство» фракциядан Күрдума депутаты турган, ам Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хойлужудулга палатазының депутаты К.А.Бичелдейниң талазында мындыг бужар хоп-нүгүлдү деткип турары база элдептиг. Ол бодунуң туружун ТР-ниң Улуг Хуралына тайылбырлаар хүлээлгелиг деп бодай-дыр мен.

Республиканың эрге-хоойлу болгаш контроль чорудар күрүне структуралары — федералдыг

болгаш тус черде чагырткан структуралар сөстүң хостуг болурун боттарының чаржынчыг эрге-ажыктарына ажыглап турар хей эвес, харысалга чок кижилерниң хоралыг үлгедииш-киннеринге шуут күш четпейн турар. Мындыг янызыг байдалды чурттуң кандыг-даа девискээринден тыппас бис. Меге документилерге үндөзилеп тургускан, өңүзү-даа, акшазы-даа чок, үндүрүг төлөвейн турар компания солун дузаны-биле чактың удуртукчуларына хамаарыштыр хоп-нүгүл непередип, парламентини — кем-херек үлгедикчилериниң чыыжы, прокурорну — кем-херек үлгедикчизи, судьяларны — саттыныкчылар, боттарының өөрү журналистерни — янганнар деп шоодуп, хоп-нүгүл непередир чорук чүгле бисте илереп турар.

Чоннуң хүндүлүг депутаттары!

Удуп чыдар чоруктан болгаш сагыш-сеткил саргышкыннарындан СФО-нун ТР талазы-биле федералдыг инспектору В.И.Чернышевту, Тыва Республиканың прокурору К.И.Кудряевти, Ортаа Сибирьде девискээр ин-

спекциязының начальниги Г.М.Прокопоскийни, РФ-тиң УАЯ-ның ТР талазы-биле эргелигиниң удуртукчузу В.Ш.Оюну ханы уйгузундан оттурар болгаш хопчуларга база хоойлу хажыдыкчыларына хамаарыштыр дээштиг хемчеглерни алырын алба-даар дугайында дилегни РФ-тиң Президентизи В.В.Путинге киирерин Силерден идегел-биле диледим. Сибирьниң федералдыг округунга мээң дилег киирерим чугула эвес боор, ындыг айтырыгны мурундагы «Тывалар» С.С.Мосияш болгаш И.В.Холодов олар ара үзүп каарлар.

Бо ажылды Чингине прокуратураның болгаш РФ-тиң Дээди судунун төлээлеринден тургузар комиссия күүседип шыдаар болгаш бар барымдааларны долу хынаар. Албан-дужалдыг кижилерниң ажылдаанын (ажылдаанын) илередир.

Мен бодум бо комиссияның ажылынга киржиринге белен мен.

Д.Л.ТИНМЕЙ,
ТР-ниң алдарлыг ажылдакчызы, Кызыл хоорайның хүндүлүг хамаатызы. ТывКУ-нун профессору.

Харыылап берип көрүңер

УПТЕП КААПКАН

Силерге мындыг байдалдыг хомудал чагааны бижип ор мен. Бистин Таңды кожуунунуң Балгазын суурнун чурттакчылары «Шын» солунун редакциязынга хомудалыкты дамыдып, чогуур шийтирени хүлээп алырын дузалажыр боор деп идегедивис.

Балгазынның арга-арыг ажыл-агыйы республикада мурнакчы бүдүрүгелериниң бирээзи турганын чон билер. 1995 чылдың август айда эгелээш, кожуунун чагырга даргазының айтышкыны-биле арат ажыл-агыйлыг Владимир Михайлович Чолдак-оол ону арендага алгаш, хоозураткан. Орта ажылдап турган 40 ажылгачыннарны ажыл чок арттырган. 1995 чылдың декабрь айда одалга системаны доңураш, хей санныг техниканы садып-саарышкан, гараж, чазаныр цех, складтар, пилорама өрттенген. Арга-арыг ажыл-агыйының турган черинде оон чүгле таваа артып калган.

Күрүнениң хей миллион рубль түңнүг организациязының өңүзүн садып-сайгарыпкаш, В.М.Чолдак-оол яныз-бүрү марканын машиназын солуп муңуп чоруп турары кайгамчык. Чанывыста хадывысты кандыг-даа чөпшээрел чокка кезип-хыдып туруп

берген. Күрүне өңүзүн ынчаар үптөп-тонап каарга, кожуунун чагырга даргалары, аңаа хамаарылгалыг республиканың аргарыг ажыл-агыйы тоомча чок олурарга кайгаар-дыр бис.

Редакциядан: Чагааны бижээн кизи адын салбаан, ынчалза-даа бижикчиниң көдүрлүп турар айтырыгы дүвренчиг болурга, ТР-ниң Бойдус курлавырлар эргелелиниң начальнигиниң арга-арыг албанының талазы-биле оралакчызы Сергей Валентинович Сапелкинден бо айтырыгга харыылап бээрин дилээн бис.

— Моон мурнунда Балгазынның арга-арыг ажыл-агыйы ийи кезекке чарлып турган. Күрүнениң арга-арынын камгалаар аргарыг ажыл-агыйы. Ол арга-арыг ажыл-агыйы бо хүнде Балгазында багай эвес ажылдап турар. Ийи дугаары үлетпур талазы-биле ажыл-агыйы чорудуп турган. Рынокче шылчылга үезинде арга-арыг ажыл-агыйының үлетпур талазы-биле ажылдап турган бүдүрүлгезин Таңды кожуунун чагыргазы бодунуң муниципалдыг өңүзү кылдыр алгаш барган. Ону канчаар хуужутканын, чүге бүдүрүлгени буураатканын кожуун чагыргазы чурттакчыларга харыылап бээр ужурулу.

БИРГИ ЧЕРДЕ — ОБЯ-НЫҢ КЫСТАРЫ

Тыва Республиканың бирги чери дээш «Тайга» станциязынга хаак чарыжының маргылдаазы 3 хүн үргүлчүлээ.

Эр улустун аразына 15 км хемчээлге Барнаулдан Геннадий Евдокимов хуузунда киришкеш, чемпионнап каан. Ийигизин — республиканың Оңза байдалдар ямызының төлээзи Николай Чуруто, үшкүзүн Би-Хемнин хаакчызы Александр Уйну-оол ээлээн. 10 километрге база-ла Г.Евдокимов мурнап келген. Ийиги черде — Роман Саяты (ОБЯ), үшкүзүнде — ТКУ-нун студентизи Орлан Арган-оол.

Уругларның 10 болгаш 5 километриниң чарыжына Тожудан Айгуль Чигжит, Валерия Шыырап шылгараан. Үшкү чер-

лерни Лариса Заболоцкая(ОБЯ) ээлээн.

Бо чылын чүгле 7 команда хаак оруунга спортчу күжүн шешкен. Маргылдааның сөөлгү хүнүнде 4х8 км эстафетага ОБЯ-ның кыстары тирилээн. Ийиги черни Айгуль Чигжит, Елена Масленицина, Алдынай Кол, Валерия Шыырап оларның командазы ээлээн. Үшкү черде — Би-Хемнин уруглар командазы.

4х10 км хемчээлди эстафетага ОБЯ-дан оолдар бир дугаарында финишке келгенер. Би-Хем деп команда ийиги, Тожуну үшкү черлерге төлөптиг болган. Команда аайы-биле нити тирилгени кызылчылар чедип ап, чемпион атка четкенер.

Чаан-оол АРБАК.

САГЫШ-СӨТКӨЛДӨ ДҮВҮРЭДИП ЧОР

Бүгү назынымда Тываның волейболу-биле кады чурттап, кырып келген болгаш оон салым-чолу, сайзыралы дээш сагыш аарып чоруур мен. Аныяк чылдарымда Тывамның ат-алдарын камгалап, Сибирь болгаш Ыраккы Чөөн чүктүн кандыг хоорайларына чедип, кандыг командалар-биле ужурашпаан дээр. Улуг оюндан үгеш, ол-ла хоорайларга дыка хей маргылдааларга судьялап чордум.

Ынчан Тывада салым-чаянның оолдар, кыстар бар-ла болгаш, оларны шилип алгаш, эки командаларны белеткээш, улуг маргылдааларга кириштирип көрзе дээн бодал мени амыраттастан. Шыырак дээн ойнакчыларны бир черге мөөңөп, өөредилге азы ажыл черинге кирип алгаш, доктаамал тренировканы чорудуп тургаш, черле республикадан дашкаар үнүп көрзе дээш ол үеде эң улуг орган обком партияга четтим. Обком партияның секретары: «Сен, Кувезин, азыракчы хөөнүңден уштун, кажан-даа ындыг чүве турбас!» дээш үзе шаапкан, ол-ла.

База бир таварылга. 1978 чылда Москвадан РСФСР-ниң спорт комитединден бир төлээ келген. Ол Сибирь болгаш Чөөн чүктүн эң шыырак дээн командаларының алды дугаар ээлчезиниң түнел оюннарны Кызылга эрттирерин чугаалажыр дээш келген болду. Маргылдааны маңаа эрттирерге ажыктыын бодааш, дыка өөрдүм. Чүге дээрге ол командаларда кандидаттар, мастерлер, делегей чергелиг мастерлер (эң ылаңгыя Петропавловск-Камчатск командазында) бар. Оларны көрүп алырга безин биске улуг өөредип болуру чигзиниг чок.

Ам чүү боор, чүгээр дээн залымыс «Херелди» көргүстүм. Ол дарга көргөш: «Ажыраш,

залды бис дерип бээр бис. Электротабло, душанып чунар чер дээш, өске-даа чүлдери спорткомитеттин ачызы-биле кылып бээр бис. Маңаа эрттирип көрээлиңер» дээн. Ону шийтирлээр дээш обком партияга чедер бердивис. Агитация болгаш пропаганда эргелекчизи Н.Д.Ширипей дилээвиске: «Хоржок боор, ол хүннерниң бирээзинде Тываның сессиязы болур» дээш, чөпшээреведи. А маргылдаа бир

Волейбол

неделя иштинде болур турган. Шак мындыг болурга, мээң шуут ыдым чиккен. Оон сөөлүнде 90 чылдарга чедир волейбол шуут сайзыравайн турган. Кажан-на бир эки хүн чедип келир боор деп идегел чордум. Ол хүн чедип келген.

Тываның төөгүзүңге кончуг улуг болуушкунну — бистин бир дугаар Президентивис Шериг-оол Дижижикович Ооржак 1995 чылда Президентиниң кубогу дээш улуг маргылдааны тургусту. Россияның кайы-даа республикаларында, областларында шак ындыг маргылдаа чок, безин дээди чаада ойнап турар ойнакчылар ындыг шаңалды албайн турар болгай. Бо чылын ол улуг маргылдаа он дугаар эртер.

Ам школачылар аразына чокта чаа эртен Тываның бир дугаар Президентизиниң кубогу дээш (дөрт дугаар чыл эртип турар) маргылдаага хамаарыштыр кыска сайгарылганы кылып көрөйн.

Нитизи-биле көөр болза, сайзырал бар. Командалар чаа дүрүмү билер, тактика, техника талазы-биле өзүлдө бар, узун ойнакчылар немежиш келген, оон ужурунда дыңзыг хаптар, блоктаптар ойнакчылар бары эки. Бир четпес чүвевис — шупту командалар дурт-сын талазы-

биле чолдак бооп турар.

Оон ыңай чамдык кожууннарның командалары дыка кошкак. Эң бедүүн — бөмбүк бериптип (подача) безин шыдавас, шимченгир эвес, безин мурнунда барып дүжүп турган бөмбүктү ап шыдавас. Бир эвес бөмбүк сетка кырынга кээр болза (колдуунда уруглар) ажырып шыдавас, блок салбас боор-дур. Оюн чүгле ол-бо талаже бөмбүктү октаарына өйлежир-дир. Мындыг оюннар шийдип турган судьяларга дыкала шыланчыг, чалгааранчыг. Бо четпестер чүгле тренер башкыларның четпес ажылы-дыр. Удуртуп-баштап келген тренерлери көөрге, волейболга кандыг-даа хамаарылга чок болуру элдеп.

Республиканың шупту кожууннарның спорт школаларында волейболга уругларны өөредип турар болгай, ында тренерлер чүнү өөредип турарын көрүп көрзе.

Эки командаларны адап болур. Оларга уруглардан Барыын-Хемчик, Кызыл, Тожу кожууннар, оолдардан Кызыл-1, 2, Сүт-Хөл. Түңнел оюннарда бо командалар чараш оюннарны көргүстүлөр.

Судьялар дугайында каш сөс. Республикада республика чергелиг судьялар көвүдээн. Таварышкан кижилер, безин хүреш, хоккей судьялары судьялап турары элдеп чүве. Судья кизи судья категориялыг, шинзылга документилик болур ужурулу. Төңчүзүңде күзеп каар чүве, бистин даргавыстың бүзүрелин бадыткап, чүгле чылдың ужу-кыдында маргылдаа манап орбайн, доктаамал ажылды, чаа чүүлдерни кирип, чогаадыкчы ажылдап көрээлиңер. Ол талазы-биле херек кырында дузаны чедиреринге белен мен.

Николай КУВЕЗИН,
Россия чергелиг судья.

ШАЖЫН АЙТЫРЫГЛАРЫНЧЕ ЧАА ЕЗУ-БИЛЕ КӨӨР

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.Д. Ооржактың Тыва Республиканың Улуг Хуралына (парламенттинге) 2004 чылда республикага байдалдын болгаш күрүне политиказының дугайында Айыткалынга хамаарыштыр ТР-ниң Чазааның Даргазының шажын-чүдүлгө талазы-биле бүрүн эргелиг төлээзи Камбаа Дамчатович Саттан бистиң корреспондентивис интервью алган.

— Камбаа Дамчатович, ТР-ниң Чазааның Даргазы Ш.Д. Ооржак бодунуң Айыткалында шажын айтырыгларыңче онза кичээнгейни салганың чылдагааның чүү деп бодаар силер?

— Амгы үеде кижилерниң сагыш-сеткил кижизидилгезиниң айтырыглары мурнуку чылдарда турганынга денээрге, хөлчок чидиг апарган. Ол тыва чоннуң эрте-бурунгу ийи кол шажыны Сарыг шажын биле шам чүдүлгезиниң езу-чаңчылдарының катап оттуп эгелээни элээн удурланышкак байдалдарның тыптып кээп турар апарганы-биле ону харылзаштырар апаар. Философия эртемнериниң кандидаты, шажын талазы-биле ажылдап турар О.М. Хомушкунун социологтуг шинчилелдерин езугаар алырга, республиканың чүдүкчүлери мындыг янзылыг тодараттынып турар болган: христиан-евангелистер 2,2, эрги чүдүлгелигер (староверлер) 0,8, буддистер 53, протестантулар 16, шам чүдүлгелигер 29 хуу бооп турар. Оон ыңай тыва чоннуң үндезин чүдүлгезиниң материалдыг баазаны кошкак, акша-хөрөңгизи чегей, өөредип алган кадрлары эвээш бооп турар. Ындыг турза-даа, чүдүкчү чон, саарлыкчылар, янзы-бүрү бүдүрүлгелер, албан черлери “спонсор” дузазын үргүлчү көргүзүп турарын маңаа демдеглеп каары черле артык эвес. **Чикээлээр-**

ге, 2003 чылда Чырыткылыг IX Богда-Кегээниң Тыва Республикага Калачакра Өөредии чүгле чоннуң, чүдүкчүлериң эки тура-биле берген өргүлдер-биле болуп эрткен. Ооң-биле кады “Шажын каттыжышкыннарының болгаш чүдүрүрүнүң хостуунуң дугайында” деп федералдыг хоойлуга ооргаланып алгаш, АКШ, Норвегия, Мурнуу Кореядан миссионерлер кээп, чамдык албан-хаакчыг кижилерни, студенттерни суртаалдап апарып, республикада албан езуу-биле демдеглеткен секталарны сан-хөө-биле деткип турар. Ол секталарың ажыл-чорудулганың кижилерниң угаан-медерелинге хоралыг салдарың чедирип турарың оон адырлы берген кижилер чугаалап турар. Ынчангаш ТР-ниң Чазааның Даргазының Айыткалында протестант шажын организацияларының дүрүмнерин ханызы-биле шинчилеп анализтээр айтырыгларың чидии-биле тургускан.

Оон ыңай эрге-чагырга органнарының, тус чер бот-башкарылгалары аңгы-аңгы шажынар аразының айтырыгларыңче ам-даа чедирип-биле кирип шыдавайн турар. Бо чылдың ийги кварталда үстүңде адаттыңан албан черлери ол ажыл талазы-биле планнарын биске көргүзөр апаар.

— Тыва чоннуң үндезин шажынарның хамаа-

рыштыр кандыг чаа ажылдар чоруттуруп турарың?

— Тыва Республиканың Чазаа “Шажын каттыжышкыннарының болгаш чүдүрүрүнүң хостуг чорунуң дугайында” федералдыг хоойлуң күүселдизинче онза кичээнгейни салып турар. 2003 чылда тыва хамнаашкыны шинчилеп өөредип ийги Делегей симпозиуму болуп эрткен. Сарыг шажының Калачакра Өөредии Тывага эрттиргени кайгамчык болушкун болуп төөгүгө артар. Чугула ол болушкунуң түңнелинге хамаарыштыр чогумчалыг хемчеглер алдыган. Ол хемчеглер езугаар Чырыткылыг IX Богда-Кегээни уткаан, оң ажылдар черлерин белектээн организациястыг комитет ол кайгамчык езулалдың ыдык дериг-херекселдерин Алдан-Маадыр

Айыткалга дүүштүр

үргүлчү бооп турар. Улуг,

бичии кижилерге “воскресные” школалар ажылдап турар. Ыдыктыг Троицк хүрээниң баштыңы иерей Вячеслав үргүлчү масса-лыг парлалга чепсектери дамчыштыр чүдүлгө суртаалын чорудуп турар. “Центр Азии” солунда “Пастырьга сөс” деп рубрика доктаамал чырыттынып турар. Иерей Вячеслав хамаатыларың салган айтырыгларың доктаамал харыяларың берип турар. Хүрээге кээр кижилерниң саны хөлчок оожум өзүп турар. Кээп турар улус колдуунда улуг назылыг кижилер бооп турар.

Сарыг-Сеп суурда орус православ хүрээни септээр негетинип турар. Кызылда православ хүрээниң тудуу сан-хөө хөрөңгизин чедип-биле ара турупкан. Ынчалза-даа ук тудуг байырлалдыг чылда доостур тудуугларың санынче кирген. ТР-нин

республиканың кожууннарга буддист езулалдары кылар.

Хамнаарың ийги Делегей симпозиумуңа төөгү эртемнериниң кандидаты М.Б.-Х.Кенин-Лопсанның “Тыва чаңчылдар” деп номуңуң презентациязы болган, тыва чаагай чаңчылдарны, езулалдарны школаларга болгаш өске-даа өөредилге черлеринге өөредирин саналдаан.

— Тывада чурттап турар өске нация чоннарың шажыннарыңга хамаарыштыр кандыг чаа ажылдар кылдынып турарың, Камбаа Дамчатович?

— Кызыл хоорайда, Туранда, Сарыг-Септе орус православ хүрээ, Абакан-Кызыл епархиязы эки ажылдап турар. Бурганга чүдүрүр езулалдар, байырлалдар

Чазаа бюджетте эвес акша-хөрөңгизин ынаар углаар саналды кириген. Ынчангаш “Межпромбанк” ук православ хүрээ тудуун акшаландыраар күзелин илереткен. Бо юбилейлиг чылда тудуг доосту бээр деп идегел бар.

— ТР-ниң Чазааның Даргазы Ш.Д. Ооржактың Айыткалында шажын айтырыгларың чаа езу-биле көөр дээн айтырыгны канчаар тайылбырлап болур силер?

— Бо кол айтырыгга үстүңде силерниң баштайгы айтырыгларыңар кезик-чамдын харылап каапты. 2004 чылда ТР-ниң Чазааның Даргазы Ш.Д. Ооржактың Айыткалында сорулгалары амыдыралга ботландыраарда күрүне политиказының байдалыңче онза кичээнгей салдыңан болгай. Ында “Республикада шажыннарың байдалың дугайында” анкета чорудары база көрдүңен. Ооң түңнели ТР-ниң Чазааның Даргазы Ш.Д. Ооржакка илеткеттинген турар ужурулуг. Оон ыңай юриктиг демдеглет эртип алган аңгы-аңгы шажын организацияларының уставтарын эксперт чурумун езугаар хынаар, оларның ажыл-чорудулгаларыңга хамаарыштыр хыналда хемчеглерни алыр бис. Прокуратура органнарыңга “Шажын каттыжышкыннары болгаш чүдүрүрүнүң хостуг чорунуң дугайында” федералдыг хоойлуңуң 25-ки чүүлүнүң 1-ги пунктунга үндөзүлөп, ук шажын организацияларыңда хоойлуңуң күүселдизин доктаамал шыңгылы контрольдарың саналдаан.

— Интервью бергениңер дээш четтирдивис, Камбаа Дамчатович!

Борис ОНДАР чугаалашкан.

Чагаалар допчулалы

БИЖИКЧИЛЕР

Даг ол ыңчаар чурттап, ажылдап чорааның онзалап айтып кааны таварылга эвес болду. Чүге дизе “Үнелиг чаа номну ажыллаңар” деп эгелиг чагаазында юрист, эртемден Вячеслав Даржааның бижээни “**Көшкүн чоннуң** (улустун) **аьды**” деп аьт дугайында номуңга үнелел берип турар болгаш, үстүңде ол черлер аттарың айтып кааны база таварылга эвес болду. Номга бижикчи үнелелин мындыг домактар-биле эгелээ: “...Аьттың кадыг агаар-бойдустуг Азия төвүңде көшкүн амыдыралдыг тываларның шаг-шагдан бээр-ле амгы үеде чедир кол хөлгези бооп келгенин, оларның аьтка хамаарылгазын номда долузу-биле көргүскен-дир. Фото-чуруктарда аьттын чүзүңүн таарыштыр киригиңиң көсү — аьт дугайында тайылбырга улам тодарадыг бооп турар. Аьтты мунарыңга, ажыглаарыңга, өөредип чаажыктыраарыңга чоруктуг, чорук чогуң шилиринге кандыг-кандыг аргалар ажыглаарың ында көргүскен. Сыдым, аргамчыны, чеп аргамчыны, өргүлүг кижен ажыглаарың билдингир кылдыр тайылбырлаан. Аьт дериг-херексели кыларыңга ажыглаар кешти белектээриниң бүгү аргаларың онзагай көргүскени амыдыралга ажыктыг. Автор аьтты шимеп алырыңгы талазы-биле айтырыгны улуг кичээнгейге алган. “Аьт болуру кулундан”

дээр мерген домакта ханы утка сингенин автор долузу-биле көргүзүп, ону ажыдып-даа шыдаан...

Бо одуругларың бижип дозуп тура, чагааның автору тайылбырлыг бо ном эртемге үндөзүлгө болгаш аьтты, оң дериг-херекселдерин билип алырыңга ылаңгы аныктарга өөредиг, дуза болур дээрзин чугаалаксаан. Улусчу педагогика үланышкының школаларга ол ажыктыг. Чижээ, Кызылдың №9 школа-гимназияда, Сукпак ортумак школазында башкылар өөренкичилерге ол номдан чүну ажыглап болурун тодарадып, өөредилге хемчеглеринге ажылай бергенин Токпак-оол Сарылар дыңнадып турар.

Номчукчуларың чагааларың аайы ыңдыг болду, ынчангаш ол-ла темага чугаавысты уламчылап көрээлинер. “**Ондарларның төөгүзүн**” номчааш... Кол утказын ам допчулай таныжар чагаавысты оң автору Сүт-Хөлдүң Кызыл-Тайгадан хоочун башкы Оскал-оол КУУЛАР ыңдыг ат-биле чоруткан. Чагаада чугаа чүнүң дугайыңдал дээрзин оң ады боду-ла илередип чыдардыр. Кызыл-Тайга сууруңуң Культира бажыңыңа болуп эрткен кежээге ук номнуң сайгарылгазы оң автору Сегбе Аралдүевич Ондарның номну канчаар бижээниң дугайында чугаазы-биле эгелээни башкы дыңнадып

Солун редакциязының почтазында чагаалар... Редакция биле солунуң бижикчилерин ол харылзаштырып турар харылзаа тудукчузу. Чагааны анаа-ла бижик бербес-ле болгай, ол кандыг-бир сорулгалыг бижиктиңер. Ынчангаш “Шын” солунче адрестээң чагааларыңгы темазы хөй янзы, кожуун, хоораа бүрүздүңден бижип чорудуп турар болганда, ында амыдыралдың, ажыл-иштин кандыг-ла-бир айтырыбың көргүскен болур. А оларныг шуптузун бөлүктээш каттыштырыштар болза, ол бүдүн амыдырал болур деп хөөредиг чокка чугаалап болур. Чүге дизе чагаа бүрүзүнүң артында — кижик, амыдыралдың бүгү-ле айтырыгларың оң кандыг-даа талазыңдан ол бижип чоруткан боор. Ынчангаш “Шын” солунга чондан чагаалар хөйү-биле кээп турар. Чон-биле харылзаа бижик болурга, ол дег эки чүве кайда боор, идегел, бүзүрел-дир.

Хүндүлүг бижикчилеривис, редакцияга силерден кээп турар чагаалар хөй дээрзин база катап демдеглетп тура, янзы-бүрү чылдагааннардан оларныг шуптузу парлаттынмайн баар таварылгалар барын бистиң авторларывыс билир. Ынчалзажок редакцияның килдистериниң талазыңдан чагааны кичээнгей чок арттырып каар ыңдыг байдалдар чок. Бо чагаалар допчулалын кылганывыстың чылдагааны база ында.

Чаа номнар дугайында чагаалар көвүдээн, оларны чаңгыс тема кылдыр бөлүктээш допчулаар апарганывыстың кол-ла чылдагааны: ол номнар дугайында кыска медээлерниң парлаттына бергени азы ону ийи-үш-даа кижик бижип чоруткан болуру, чагаа шуут парлаттынмайн баарының орнунга чагааның авторунуң чугаалаксаан чүүлдерин колдады аарак, допчулалга кирип каары — чогумчалыг арга-дыр.

Мээң кичээнгейимни хаара тудуп келген бөлүк бо чагааларныг темазы чаңгыс — номнар дугайында. Бо удаада оларныг чамдыгызы-биле таныжып көрээлиңер.

Бо чагаа Тываның ырак бир булуңу — Мөңгүн-Тайга кожуундан редакцияга келген. Ол ырак черден келген боорундан аңгыда, ону бижип чоруткан автор малчын кижик бооп турар: Мугур-Аксының Узун-Хем-Аксында **ЧЕЧЕК САЛЧАК** — чагааның ээзи ол. Ырак черде малын малдап, дүн-хүн дивес чымштыг иште малчын кижиниң редакцияже чүну бижип чорутканы, чугаажок, солун болбайн аан. Чагаа мындыг одуруглар-биле эгелээ: “Маадыр ие, бөдүүн малчын кижик мен. Тыва номга кедергей ынак мен. Чаа ном чандыр көрбес болгаш, уруум бир ном эккелген. Эң-не баштай сеткилимге илдиңен чүве — оң ады. **“Самдар тоожузу”** дээнинден хөй бодалдар башка кирген. Самдар деп сөс ханы уткалыг.

Тыва улус уруг-дарыын чаптап, ынча деп чассыдар боор чүве. Ол сөс бо номда чаагай көргүстүңген-дир: чиңгине тыва амыдырал, овор-хевир, чаңчыл. Ынчангаш бо номну улуг үнелел-биле бодап чор мен.

Бистиң Мөңгүн-Тайгага ол-бо чорук чораан улус: “Мынаар, ишкээр Барыын деп черде Самдар-Кожай дээр малчын бар. Тывада ыңдыг бай чок” дийир чүве. Бир будунда кидис идиктиг, ескезинде — сапыктыг деп дыңнааш, аалдың кадаллары каттыржып каар бис. Дыңнааным ол малчыны номда кончуг таптыг тоожуп каап-тыр.

Бүгү назынында малчыннап чордум, хар-назыным барган, 70 ашкан. Самдар-Кожайның амыдыралы — тыва чоннуң амыдыралы-дыр, малчынар ол орукту

эрткен, көргөн. Мал-маган хабырып турар үеде кырган улус: “Өзүп төрүүр салымныг чүве чайгаар өзүп келир. Бо малдың өзүгө деп чүвезин, та канчаар ужурутуп чүве бо” — дээр чүве.

Номну номчааш, Мөңгүн-Тайгага база Кеже, Байыр, Лама-Хуру дээр шыырак малчынар чораанын ол сагынган. Самдар-Кожайның амыдыралын Чечек Салчак бодунуң эрткен оруунга чок кылдыр көрүп турар болгаш чогаалчының эрткен чүс чылдың күш-ажылыңга шылгараан малчыны көргүзүп үнүп келгенин ол үнелеп турар.

Дараазында чагааның автору — Токпак-оол САРЫГЛАР. Солунуң хоочун бижикчилериниң бирээзи чагаазында хөй санныг чылгыны тудуп, өстүрүп чораан Алдан-Маадыр, Сүт-Хөл, Хорум-

(Уланчыгы. Эгези 56, 57 «Шында»).

— Оо, өршээзин! Мыя бо хоорай иштинге безин бергезин көрүп тур сен. Районче сени канчап халас олуртур чүвөл? — деп, кадай аажок девидей берген. — Канчаар кижиле боор сен, уруукум?

— Та, — дээш херээжен чаш уруунче арнын донгайтып алган.

Оларнын чугаазын бүдүү дыңнаачаннап турган анык оол чүктөшкөндө радиозун ажилдадыпкан. “Тываның херээженнери” радиожурнал дамчыдылганы чоруп турган. Тываның чоргааралы, алдарлыг херээженнер дээш, оларның аттарын чыскаай адай берген, дикторнуң үнү мырыңай ыгламзырай берген. “Тыва чонун алдарлыг кыстарының ат-сывы кажан-даа балалбайн артар. Алдар-аттыг тыва кыстарга черге чедир мөгөр бис” — дээш, диктор оларны база катап чыскаай адаан. Шуптузу-ла бегүн эрге-дужаал эдилеэн дарга кадай-кыстар. Улуг дужаалдыг кадай-кыстар.

“Ам оларга хөгжүмнүң байыры эргим радио дыңнакчыларының мурнундан дамчыдардыр бис!” — дигеш, дикторнуң хөңдү ам-на оожургап, чийгег берген ышкаш апарган.

Хөгжүм дендеп, улуг эрге-дужаалда олурар херээженнерге улай-улай салдырган ырлар чыйтылаар чүве.

— Оглум! — деп, бир эр кижиле ону дилеэн. — Радион оожурут!

— Шын-дыр. Бөгүн амыдырал тергини эки деп мактап-ла турар. Шынында кымга амыдырал эки чүвөл? Солун, сеткүүл көөр, радио дыңнаар дириг кара хөңдүм чок — деп, бир херээжен чугааланган.

Чолаачы дараазында доктаамны чарлапкан. Чаш уруг туткан херээжен олудундан туруп келген. Кондуктор-биле шынгы чугаа кылган эмчи херээжен оларның олудун ээлеп чыда, менди-чагаай чедерин иешкилерге күзеп каан. Чаш уруг туткан анык херээжен, орус биле тыва хайнаа кырган кадай, Кежик-кыс олар деңге үнүп келгеннер.

Доктаамдан вокзалга чедир

“ХҮНДҮ ТӨРЭЭН АЛДЫН СЫЛДЫС”

Эдуард ДОНГАК

Памфлет-романдан үзүндү

ырак эвес-даа болза, бо аразынга ийи иешкиниң чедип алыры бир-ле улуг хову кешкени-биле дөмей кылдыр сагындырган. Кыргыз кадай автобустан дүшкөн дораан-на чаш кижини доңуроп болбас дээш хемчезин ап эгелезин.

— Ой, уруум! Оглун бергү чайгы ышкажыл. Бо сооктуң кончуун. Шымда, кай! — дээш, моюн-долгаарын ушта тыртып, авазының шыва тонунда сириңейтип олурар кижиниң бажын шуглапкан.

Кежик-кыс чугаага киришпезе-даа, чүнү канчаптар аайын тыппаан-даа болза, база-ла дүвүреп турган. Чаш уруг туткан анык херээженниң бир талакы холундан чедип алган. Олар үжөлээ вокзалче дүргени кончуг кылаштыкканнар. Алдан хар ашкан-даа болза, тыва биле орус хайнаа кадайның адак-бышкааның чийги кончуг, оларны мурнап маңнап олурган.

— Барып уштунар, халак! Дүргеденер, уругларым — деп, ол барык-ла Кежик-кыска хамаарылгалыг кылдыр чугааланган.

Вокзалга кирип келгеннер. Мурнунда ышкаш хайнып-дойлуп турар улус-даа чок, маналга залы куруг чыгыы. Удавас чоруур автобустарны манаан каш-ла кижиле. Хайнак кадай хос сандайларны эрттир кылаштааш, батарея чоогунда узун сандайга барып доктааган.

— Маңа олурунар. Ол угбаңның оглун бичии када ап алзыңза кандыгыл, уруум? — деп, кадай Кежик-кысты дилеэн. — Мен бо уруг-биле буфет кириптээли — дигеш, иешкилерниң бок-сак суп алганы шоодайжыгажын сандай аразынга сала тыртып каан. Ийи хар четкен бе, азы ашкан

бе оол авазы чоруптарга, соонче көрүп олуруп калган. Таныр-таньвазы улус аразынга өөренип калган. Часып деп чүве билбес амытан өске улустар аразында бодунун таныры кижиле диленген чүве ышкаш, хараттынып-ла олурар.

Кежик-кыс кара чааскаан өскөн. Ону аргалап келир угбазы, акызы, эргеледип ойнадып чораан бодундан бичии думмазы-даа чок. Ынчангаш ол уруг-дарыгга арай эпчогу кончуг. Бичии оол өрү-куду кайгаттынар дээш бедик сандайга эпчогу кончуг кылдыр олуруп алган. Чыйлып барып ужар чадавас дээш Кежик-кыс оолду эде олуртуп, көдүрүп алырга, дүк-хап чүве дег чийик. Чаш уруг-дарыгга өөрөнгөн эвес, бир дугаарында оон думчуунга сазыксыг чыт дораан айызаан. Кежик-кыс думчуун дуй туттунупкан. Идик-хевинде сидик сидип калган, ону солугур артык хеп чок.

Оолдун авазы-биле хайнак кадай буфеттен үр-даа болбайн үнүп келгеннер. Дарый чий кааптар аш-чөм садып алганнар. Кадай бир дугаарында хужуруну оолга тудускан. Оолдун караа кадайның тудусканы чеминде-ле барган. Алган дораан аксынга барып чедирген.

— Бодун база чөмнөн, уруум — дээш, кадай хая көрнү берген.

Оон шүжүледи ыглай бергенин Кежик-кыс эскерип кааш, өскээр көрнүп, вокзалда бок-сак бараан садыглааң улуска барган.

Бичии уруглар хеви садыглап турар кижиле барык чок. Садылдарны эргилдир кылаштап тура, кадай-биле анык херээженче бүдүү көргөн. Хайнак кадай Кежик-кыс бараан диленип чоруп турар боорга, карак салбайн эдери көрүп турган. Харын-даа

бир садыгжының бараанын аскылаан черинде чучак тон көзүлгөн. Өртээниң улугу-ла кончуг. Акшазы аңаа четпезин билир. Бичии уругларның иштиги хевин айтырарга, харын-даа бар болган. Адаа муңгаштааштыг чүвүр, чыгыл хейлең алырга-ла, акшазы аңаа өй болган.

— Бурганым-на бо! Сээң мындыг буянын кажан-даа халас барбас, уруум — деп, хайнак кадайның арны чырып келген. — Мен база силер ышкаш кыстыг мен. Чангыс кызым. Ооң уруг-дары үш. Төл биле төл дөмей. Өзүп-төрүүр эшти кижиге өскениң-даа төлү хамаанчок чоор, кыстарым. Анык улус-тур силер. Сактып алынар: буянын чорук кажан-даа хүндү адын ышкынмас, уруум — дээш, ол Кежик-кыска чугаалаан. — Бо бичии думмаң садып берген хевини, чаш-даа болза, утпас-тыр ийин. Буян деп чолдуг чүве ол чоор. Адың кымыл, чарашпайым? — деп айтырарга, адын адаан.

— Силерни адынар, ачадар-ны-биле кым дээрл, кырган-авай? — деп, Кежик-кыс айтырган.

— Лилия Аракчаевна дээр силер, кыстарым. Фаилиям авамның-биле чораан. Уруумнуң адазының фамилиязын база албаан мен. Авамны өттүнгеним ол ышкажыл — дээш, эрткен барган амыдыралын кадай сактыр хөңдү чогу көңгүс илден, чугааның уун эскерттип алган.

— Бир автобустун чоруур цагын чарлапкан. Ындында-ла улус чок зал ам мырыңай хос калган. Дараазында чоруур автобустун шагы ам-даа элек боорга, пассажирлер далашпайн, үези келирин манап, бажыңында олургулар чадавас. Хузуунда машина-балгаттыг улус көвүдөөн шагда

кижилерниң хей нуурузу ынаар сындыр. Дараазында рейсте пассажирлер чок-даа бооп чадавас.

Вокзалдың маналга залы хосталы бээрин ажылгап, Лилия Аракчаевна чугааны эгелезин. Чаш уруг туткан, чанарда акшатөгери чок, бергеге таварышкан анык херээженни кайдын келгенин, чүү кижиле сен, кандыг салымга мынчаар так багладып алдын деп, кадай шынны чугаалап бээрин херээженден сонуграан.

— Оглумга чораным ол-дур ийин — деп, ол кысказы-биле чугаалаан.

— Оглунар кайда чүвөл? — деп, Кежик-кыс айтырган.

— Эмчиде, сээденнер эмчинде чыдып алган.

— Чүзү канчап барган кижиле чүвөл? Назыны улуг кижиле бе? Адазы кайдал? — деп, Лилия Аракчаевна айтырган.

— Оглум адазы ам олурга-ла үш чыл ашкан. Көдээ черде кылыр ажыл бар эвес. Ол сонгаар ажып чорааш, ол олчаан келбээ. Алды чылда шииттирип алган. Ынчан адак-бышкаам аартай берген болгаш судунга чедип шыдавадым. Сонгаар кара-таакты өртээ улуг. Садып алып улус база хей дээр кижиле чүве. Туттуруп алган. Алды чыл. Артында чийгелде турбас, төндүр базар дээр чорду. Оглум база ачазының кылып кааны кара-таакпызын Кызылче саарып кирген. Ону маңаа ажылга кирип алган. Боду кара-таакты тыртып эгелезин. Мырыңай сээденнеп калган. Ажылдап турган черинден шалын албаан. Ону алып дээш келдим. Акша чок дээр-дир — деп, оглуңуң кедип чораан хевин солуй кедирип олурар, ол чугаалаан.

Лилия Аракчаевна ыя аразында бажыңыңче халааш, уруун артык кышкы тонун, бергүн эккеп берген. Кежик-кыс садыгыга баргаш, акша ап алгаш, кара-таакты ужуң халапка таварышкан херээжени хуу автобуска олуртупкан. “Ыя ыңчаар-да болза кижилер бот-боттарына дузалажып чоруур болза, эки-ле-дир ийин” деп, иштинде ол боданган. Кежик-кыстың сагыжы ыя аңаа-да бол, чийгеш кылынган.

НОМНАР ДУГАЙЫНДА

турар.

“... Чогаалды номчааш, кончуг сонуградым, чүге дээрге сөөлүг салгалдарның кижилери биле эгин-кожа чурттап, эдержип, харын-даа дакпыр-дакпыр куда апарган бис. Мен бодап көөрүмге, “Ондарларның төөгүзү” эртем-шинчилел ажылы база бооп турар. К.-Э.К. Кудажының соонда бодунун төөгүзүн бижээни ийги кижиле Кежик Араалдүевич болур. Ийиде, ол ном тыва дыл, чогаал өөренип турар өөреникчилерге, студентилерге дузалал литература бооп болур” деп, автор бижип турар. Чугаа ном сайгарылгазының дугайында чоруп турар болганда, номчукчуларның санал-аналы, күзешкинери албан турар учурул дээр бодалды Оскал-оол Куулар дараазында одуруглар-биле илгертен: “... Чогаалда Сербге Аралдүевич чүгүле бодунун төрөл бөлүүнүн төөгүзүн бижээни. Ынчангаш ооң адын “Өгбелерим төөгүзү” дээр болза ажыртас, а бир эвес ном улаштыр бижиттине берзе, “Ондарларнын салгалы” деп адаарын чамдык номчукчулар саналдап турар.

Төрөл бөлүк чоңу — оларның дөгерегин хаара тудуп бижире нарын болбайн аан. Делгем кылдыр бижире сорулга салдынгаш, ол чедир күүсеттинмейн баарга, “өкпележи” бээри ында. Бир төрөл бөлүк дугайын бижирде, чер азы алак-чурт аайы-биле

тодаргай каш-каш салгалдарны азы үени көргүзөр дээрден башка, амыдырал-чурттап кончуг дүргени-биле бурунгаарлап турар чүве болганда, шуптузун хаара тудуп деп чүве, чугаажок берге. Чоннуң санал-аналы үнелиг. Автор чагаазын: “Сербге Аралдүевичиниң карак кызыл ажылын демдеглевестиң аргазы чок. Архив материалдары-биле хей ажылдап, улуг назыннгарларның чугаазын бижип, демдегледип ап чорааны номну бижиринге улуг идиг болган. Баштайгы номнун чырыкче үнгенинге сорук кирип, чогаадикчы ажылын улам-чылаарын күзеп каалыңар” дээр домактар-биле чагаа доозулган.

Дараазында бо чагаа база ном дугайында. Кызылдың №9 гимназиядан башкы Ондар Содунамович АЛДЫН-ООЛ “Номун номчааш...” деп эгелиг чагаазын Ондар Аракчааның “Төрээни бойдуз төлдери бис” деп номунга тураскаадып, ону мындыг одуруглар-биле бижээни:

“... Чүлдүмович бистиң аравыста ам чок. Аныянда-ла кончуг тура-сорукут кижиле, ындыгларны бистиң черге эрес эр дигер чүве. Оон шүлүк бижий бергенин дыңнаан чамдык улус школага өөрөнгөн эвес, канчап шүлүк бижире боор деп пат кайгаар турду. Ынчалзажок “күзөөни чедип алып, сураанын тып алып” дээр дег, сөөлүнде барып, ол 4-5 шүлүк номнарының

автору апарды. Эртем-билиг чок кижиле дээш, кызаттырып, хынаттырып, “ужур идиптер” дээр кузум сеткилдиглерни кулаан кызып алгаш, дыңнап эртип, ааскежиин көргөн. Аракчаа Чүлдүмовиче шүлүк бижиринге аргасымезин берген эш-өөрү хей, улуг четтиргенин оларга илердип, черге чедир мөгейип чораан кижиле. Ол талантылыг, кайгамчык ажылгыр, чогаадикчы бодалдыг. Тыва дылынга орус дылды холувайн бижире кижилерниң бирээзи ол деп бодаар мен. Оон шүлүктерин сайгарып көөр болза, тыва чугаа тургузуун канчаар чараштыр ажылгаанын эскерип каар учурул” деп, автор үнелеп турар. Чырык өртем-кейден чарлып чоруткан чок кижилерин улус үнелеп, утпас дээш сактып, бодап чоруур. Ондар Содунамович база ол езулалды сагып, Ондар Чүлдүмовичиниң “Төрээни бойдуз төлдери бис” деп ат-биле үнгөн сөөлүг шүлүктериниң номун сайгарып тура, “Тываның куштарың, аңнарың бодунун көргөн-билгениң-биле уругларга чүве арттырбайн бижээни деп болур” дээр. Ондар Содунамович номдан ийи — “Ит-пик ыры” биле “Кодан” деп ат-биле бижиттинген шүлүктерин сайгарылгазын чоруткаш, дараазында түңнелди үндүргөн: “Шүлүктерниң шуптузу улустун аас чогаалы — кожамык ырларга дөмейлестир бижиттинген. Оон

ужурундан аяннажылгазы эки. Аас чогаалын эки билерин, бичиилерге ооң элтиг болурун ол бодап көргөн болбайн аан. Денелгелерин ажылгааны — уран-чечениниң бир хевири, домактар чараш, кыска, билдингир, дорт эвес доора утка-биле тургустунган. Ондар Чүлдүмовичини кожамыкка салымныг кижиле деп билер мен. Кижиле чанынга кылаштап ора, чогаадып, ырлай бээр кижиле болгай. Ондар Чүлдүмович бистиң аравыста шүлүкчү бооп артакан”.

Алексей Теветкиң “Чеди назын” деп номунга хамаарыштыр өвүр кожунунун Дус-Дагдан Тас-оол Санчьевич ДОНГАК мынчаар бижип турар: “Номну менээ адрестээш чорудупканынга амы-хууда дыка өөрөзүн мен. Бо ном, ылаңгы анык-өскенге база өгбүле тудуп эгелезин аныктарга, ужур-чаңчылдар сагырынга дузалаар. Кижиле амытанның 7 назының шуптузун аңгылап сайгарып каан тергини эки демдегледер-дир. Алексей Кара-Саловичиниң номунун II-ги кезээнде назы-харнын езу-сагыларанын дугайында дыка эки бижээни-дир. Оон ыңай орнукудулга хамаарыштыр сүмелерни, чаңчылдарны бижээни өөредиглиг”. “Чеди назын” деп номну номчааш, Тас-оол Санчьевич ооң ажыктыгын, өөредиглин демдеглевистиң, кижилерниң назынының кыска бооп, улустун аныянда хорал турарын хомудал-биле бижээни. Арагага сундулуг болбазын, олт-сиген тыртпазын, кадын камнаарын, чылыг идик-хеп кедерин чагып турар.

Дараазында бо чагаа Сут-

Хөлдөн көдээ журналист Бораш Серемаевич Ондарның “Хая чүгү” болгаш “Тышпазы чок ты-вызыктарым” деп номнарынга хамаарыштыр. Чөөн-Хемчиктин Хөндөргейден Тыва Республиканың алдарлыг ажылдакчызы Кызыл-оол МОНГУШ “Тышпазы чок ты-вызыктарым” деп номнун дугайында мынча деп бижип турар: “Чаа үениң байдалы-биле шүлүктөөн тывызыктар номун республика типографиязынга парлап үндүргөн деп дыңнаан мен. Республиканың библиотека фондусунга саттына берген дигер чораан. Ынчалзажок ховар дээр ол номну көдээ библиотекаларже чорутпайн турар дээр. Эш-өөрүзүк, биче сеткилдиг шүлүкчү эжим Бораш Серемаевичиниң номнарын сонуграаш, ону ном садыларындан, библио-текалардан-даа тыппадым. Кайы-тып ап болуруп деп айтырылгыл мен ийин”.

Тываның ном үндүрер чери “Культ личности и политическим репрессиям” деп аттыг барымдаалыг номну орус дылда парлап үндүрген дээрзин “Мемориал” нийтилелинин баштаар чери дыңнадып турар. Номну нийтилелдиң кижигүнү, күш-ажылдыг хоочуну Достак-оол Бүкүлдүрешович Монгуш чыып тургускан. Ында Тывага болуп турган ханныг репрессияларның караңгы хүннериниң дугайында ховар материалдар, документи-лер кирген, ооң кол-ла сорулгазы — төөгүнүн балалбас арыннары-биле номчукчуларны таныштыраары.

Чагаалар допчулалын Вера КУУЛАР кылган.

Культура амыдыралы

ЫРЛАЖЫҢАР, ӨҢНҮКТЕР

Чоокта чаа бистин корреспондентивис Тываның композиторларының чогаадкчы эвилелиниң даргазы Кара-Кат Очурович Ооржак ужурашкан, “Шынның” хөй-хөй номчукчуларын болгаш бижикчилерин дүврөдип турар айтырылгала харылап бээрин дилзэн. Ам оларның аразында болган чугааны силерниң кичээнге ичереге бараалгаттывыс.

— Кара-Кат Очурович, элээн чылдарның дургузунда ырлар чындзын чырыкче үнмөй келгениге бистин дыка хөй номчукчуларывыс хомудап турар. Оларга кандыг хары берип болур силер?

— Шын айтырыг-дыр. Кезек үеде ырлар ному үнмөзүн чон эскерип турары чөп. Ынчалза-даа ол айтырыг кичээнге ден дашкаар турбаан, ону сайгаргып, сүржүп турувуста, чөптүг база чөптүг эвес чылдаганнар уржуу-биле үе шөйлүгөн. Ооң кадында үш чыл дургузунда Тываның композиторлар эвилели чок турган болгай. Чоокта чаа ону “Тываның композиторларының чогаадкчы эвилели” (ТКЧЭ) кылдыр эде адап тургускаш, мени даргазы кылдыр соңгааны ол.

Чаа ырлар номнарынга хамаарыштыр алырга мындыг: “Ыры-2002” деп ном чоокта үнгөн болгай. Улаштыр “Хөгжүмүгүз хээлер” деп номда хөгжүм херекселдеринге ойнаар чогаалдарны парлаан. Бо номнары Кызыл кожуун биле бистин эвилел белеткээш, парлаткан. ТКЧЭ ам бир чаа номну (“Ырлар чындзы”) бо чылын — юбилейлик чылда чонга белек кылдыр белеткеп турар, удавас көстүп келир ном бо. Оон ангыда Кызыл хоорай дугайында ырлар ному парлаттынар. База бир белек ном бар. Ол дээрге уругларга ырлар ному — “Арыкчегаш”. 2-3 ай эртерге, чырыкче үнүп келирлер.

Юбилейлик чылда бир солун чүүл — профессионал композиторлар аразында “Эң чараш ыры” деп конкурсту эрттирер бис. Орта хөй чаа, чараш ырлар чангылааны бээр дээрзи чугаажок.

— Наадымда, Тиеллеге хүнүнде болгаш өске-даа байырлалдарда, хүрештерге хөгжүм

каасталгазы кылдыр ол-ла артистер ырлажып, хөмөйлеп сыгытыр. Чамдыкта мырыңай кандыг-даа кижик микрофонну сегирип алгаш, бадырып туруп бээр таварылгалар бар болгай. Чүге ындыгыл? Кулакка шоюгуп калган кижилерниң орнуна кажан-даа дыннап көпкөзүвүс ыраажыларывыс — Николай Өлзей-оол, Кара-кыс Мунзук, Оюн Болдукпан база хөмөйжилер Кара-Сал Ак-оол, Ооржак Хунаштаар-оол, Максим Дакпай оларны чүге дыңнатпас ирги?

— Байырлалдың концерт-оюнун харылап турар режиссердан бо айтырыг дорту-биле хамааржыр. Шынап-ла, улуг артистеривистин үнүп шуут дыңнавастан болдур бис ийин. Ынчалза-даа ол частырыгы ам келир юбилей, байырлалдарывыста черле каталтавас боор бис. Тускай комиссия ол айтырыгны шиитпирлээр алаар.

— Сөөлгү үеде хөй-ле анык ыраажылар улуг сценаже үнүп турар апарган. Оларның концерт-оюнунуң шынары дыка куду. А кассеталарның шынарының дугайында чугаалаан-даа ажыы чок...

— Ындыг харын. Ажык-чарлык чорукту ажылгап, сценаже кым-даа үнүп турар апарганын шупту эскерип турар бис. Бир талада, оларның аразында ылап талантылар тыштып келир боор деп идегел база бар. А өске талазында — аялга-даа, сөс-домаа-даа ыры дээр аргажок, тааланчыл, кижизидикчи кандыг-даа утка чок боору кайы хөй. Анаа шимеэн-дааш үндүрүп чоруур боор-дур. Кассеталар дээрге боттарының кара туразында кылып турары чүгүл-дүр. Лицензия, үндүрүг, шынар дугайында, шынап-ла, чугаалаан-даа херээ

чок. Кандыг-даа ажылды хоойлудурум езугаар кылыр ужурлуг болгай. Бо талазы-биле шыңгычугаа кылып үе черле келген.

— Композиторлар болгаш чогаалчылар-биле кады ажыл дугайында ыраажы мен деп чоруур аныктар шуут бода-вайн турар аа?

— Ылап-ла сеткил-чүрээ-биле ыры дээш, хөгжүм, аялга дээш сагышсырап чоруур кижик, бодунуң адын бодап чоруур кижик “халтура” кылбас-тыр ийин. Чогаадкчы дилээшкин кылып чоруур кижик бодунуң ыяап-ла тыва бээр, а белек кежик кажан-даа турбас, дерин төп ажылдаар херек. Аныктардан аялга бижип алгаш, ону хынадып, сүмележи, чедер-четпезин айтып бээрин дилеп кээр кижилер шуут ховардыр. Ыраажыларның ырлаар чараш ыры тышпас ужуру база ында. Композиторларда чаа, чараш ырлар чок эвес-ле болгай, чүглө үр үеде кады, демниг ажылдажылгандан чедишкин үнер, чаа “сылдыс” ынчан кывар.

Бо интервьюдан аныктар өөредигни алыр боор. Ынчангаш бодунга хамаарыштыр четпестерин эскерип, чон мурнунче үнерде бүтү талазы-биле этинип-чазаныр ужурлуг. Чүглө аныктар эвес, а профессионал ыраажылар база ырының сөс-домаан тода ырлаар талазы-биле ажылды күштелдирер болза эки. Концерттерге ырының авторларын ыяап-ла чарлаар херек. Тыва телевидение “Хөгжүмүгүз байыр” болгаш өске-даа дамчыдылгаларына ырларның авторларын чарлап азы титрлерге биживес таварылгалар кайы хөй болдур ийин. Ыры-биле салгалдарывысты кижизидер деп бодаар болзувуса, бо бүтү четпестерге кичээнге ийи улуг ужурлуг бис.

Черле ынчаш үстүнде айтырылгаларга хамаарыштыр чогуур хемчеглерни ТР-ниң Культура болгаш националдар херектериниң талазы-биле яамызы ап чорудар боор дээрзинге идегел улуг. Светлана БАЛЧЫР, “Шынның” корр.

Төрүттүнген хүнүн — биле, угбай!

Бистин угбавыс Елизавета Андреевна ШАЛГАН-НЫҢ апрель 10-да 60 харлаанынга холбаштыр ааскежикти, быжыг кадыкшылды, бүгүдеге экини күзедивис!

Шагаан-Арыгда дунмалары, угбазы.

ЮБИЛЕЙЖЕ ЧАЛАП ТҮР

Апрель 23-24 хүннеринде Сүт-Хөл кожуунун Бора-Тайга суурга анык ыраажыларның “СҮМБЕР-УУЛА — 2004” деп эстрада ырларының мөөрейи болур. Чылдың-на эртер бо мөөрейниң 10 чыл юбилейинче күзөлдиглерни чаладывыс. Киржикчилерниң харназыны 15-19 болур.

“Сүмбер-Уула — 2004” силерни чалап тур.
ОРГКОМИТЕТ.

Чөөн-Хемчикке чылдың эртер АҢГ ЧАРЫЖЫНЫ

программазы:

- Маргылдаага киржир аьтарны бүрүткээри апрель 10-да 9.00-10.00 шакка чедир.
- Аьг чарыжы 5 хөвирге эртер 11.00 шактан 15.00 шакка чедир.
- Анык 16 харга чедир мөгелерниң хүрежи — 12.00-15.00 шакка чедир (паспорттуг келир).
- Байырыг хаашкын болгаш аалчыларны үдээри — 15.00-16.00 шак.

Болур чери: Чадаана хоорай.

ХАЙГААРАЛ ЧОРУДУУН КИИРГЕН

“Тыва Республиканың Хереклекчилер эвилелиниң “Дилги фермазы” кызыгаарлаттыг харысалгалыг ниитилелге хамаарыштыр Тыва Республиканың Арбитраж судунуң № А-69-455 (04-11) херезиниң талазы-биле 2004 чылдың март 23-те тодараткан езугаар (юридиктик адрези: 667002, Кызыл хоорай, оң талакы эрик) хайгаарал чорудуун кириген. Ол черниң түр эргелекчинге 630099, Новосибирск хоорайның 3А бажыңында №48 офис адрезе бүрүткээ “СМСОАУ” дээр коммерцияга

хамаарышпас эштежилгениң кижигүнү Николай Харитонович Суртаевти томуйлаан.

Буураан дугайында херекти чугаалажып көөр суд хуралы 2004 чылдың июнь 23-те 15 шакта дараазында черге эртер: 667000, Кызыл хоорай, Красноармейская кудумчузу, 100. Парлалга бажыңы.

Кредиторларның негелделерин бо чарладды парлаан хүнден 30 (үжөн) хонук иштинде дараазында адрезе хүлээп алыр: 667001, Тыва Республика, Кызыл хоорай, Рабочая кудумчузу, 4.

“ШЫН” СОЛУННУ ДАМЧЫШТЫР

Март 23-те бистин эргим киживис Владимир Севильбаевич МОНГУШТУ сөөлгү орукче үдежи, ажыг-шүжүүвүстү үлөшкөн дунмавыстың чангыскласчыларынга, кады ажылдап, чурттап чоран эштеринге, Дүрген суурнуң чурттакчыларынга, ырак-чооктан келген төрөлдерибиске, чонувуска каража-качыгдалывысты үлөшкени дээш мөгейдивис.

Кады төрээнери, хөй санныг чоок төрөлдериңден.

Ынак эжим, урулгарымның авазы, Хорум-Даг ортумак школазынга башкылап чоран Мария Санчай-ооловна ООРЖАКТЫ сөөлгү орукче үдежи, бистин ажыг-шүжүүвүстү үлежи, моральдыг болгаш материалдыг дузаны чедирген кады төрээнеринге, чангыскласчыларывыска, кожуунуң өөредилге килдингенге, Хорум-Дагның, Алдан-Маадырның школалар коллективтеринге, суму чагыргаларына, бүтү чонувуса, Сүт-Хөлдүң эмнелге коллективинге, ырак-чооктан келген төрөлдерибиске, урулгарымның эш-өөрүңгө четтиргенивисти “Шын” солунну дамчыштыр илереттивис.

Өнүң ээзи, урулгары.

Бай-Тайга кожуунуң чагыргазы, кожуунуң өөредилге килдизи, Хемчик ортумак школазының дирекциязы Аксы-Барлык, Шуй, Тээли школаларына үр чылдарда үрө-түнелдик химия башкылап ажылдап чоран Улус өөредилгезиниң тергенини, күш-ажылдың хоочуну, методист башкы

Хертек (Саморода) Базыровна
ХОМУШКУНУҢ

үр эвес аарааш апрель 5-те мөчээни-биле ооң ажы-төлүңгө, дөргүл-терелдеринге болгаш чоок кижилеринге ханы кажыдалды илередип тур.

Бир таварылганың уланчызы

ЧИКТИГ САМОЛЁТ

Солунуң эрткен үндүрүлгезинде апрель 4-те Улан-Батордан Абаканче ужуп бар чораш, айыыл-халап болур часканының ужуң Кызылдың аэропортунга хонар ужурга таварышкан АН-26 шериг-транспорт самоледунуң дугайында кыска медээни берген турган бис. Чүү ындыг самолёдул, кандыг авиакомпанияга хамааржырыл деп айтырыг чайгаар тургустунуп келири чугаажок. Маана немей чүнү чугаалап болурул?

26582 борт дугаарлыг АН-26 чүүк самоледу IRBIS дээр казахстан авиакомпанияга хамааржыр. Сөөлгү медээлерден алырга, Шивилиг артының кырынга, 5400 метр бедикке ужуп чорда, оң талакы шимчедикчизи ажылдавастан. Божуудалаш хондуруушкуну Кызылдың аэропортуга кылырын экипаж шиттирлээн. Сөөлүндө хынап көөрге, оң талакы шимчедикчизиниң хүртүзү чок болган, а ол ышкаш оң талакы фюзеляжының шывында болгаш иллюминаторда бир дербелчин метр хемчээлдиг үрелиш-кинер бар болган.

Ооң-биле чергелештир “Совершенно секретно” деп интер-

нет-үндүрүлгениң 2002 чылдың октябрьда берген медээ-дынадындан алырга, үстүнде ады кирген IRBIS дээр чүүк сөөртүр авиакомпания өске күрүнениң танып алыр демдектерин, тодаргайлаарга, Төп Африка Республиканың авиакомпаниязының, ажылгааш, хөлчөк улуг аас-дыл-биле холбашкан турган Виктор Буттуң адын база бо компания-биле холбап турар. Кымыл ол? Каттышкан Нациялар Организациязының эксперттери Виктор Бутту 90 чылдарның ортан үезинде УНИТА-га ок-чепсек болгаш шериг дериг чедирип турган кол кижик кылдыр санап турар.

Агентилелдер медээлеринден.

ЧОГААДЫКЧЫ КЕЖЭ

Тыва улустуң аас чогаалының сураглыг суртаалчызы, эртемден, Тыва Республиканың алдарлыг ажылдакчызы Ондар Киш-Чалааевич ДАРЫ-МАНЫҢ 70 чыл оюнга ооң чырык адынга турсааткан чогаадкчы кезээ апрель 10-да 12 шакта Алдан-Маадыр суурнуң Культура бажыңыга болур.

Ооң бижээн номнарының делгелгези, ажыл, амыдыралын көргүскен видео-көргүзүлгөр болур, оон ангыда:

1. Аас чогаалының жанлары (тоол, тывызык, кожамык, оюн-баштак чугаалар) күүүседиринге мөөрей болур. Мөөрейниң тиилекчилерин шаңналдар манап турар.
2. Республика солуннарына парлаттыганы, чырыкче үнмөзүн тоолдар, тывызыктар, кожамыктарның тиилекчилеринге шаңналдарны база тыпсыр.

Сүт-Хөл кожуунуң культура килдизи, оргкомитет.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазар. Кол редактор Артур ХЕРТЕК.

РЕДАКЦИЈАНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 1-01-35, кол редакторнуң орадакчылары — 1-19-87, 1-40-77, тел/факс (394-22) 1-17-94, бухгалтерия — 1-17-91. КИЛИДИСТЕР: ниитилел-политиктиг килдиз — 1-18-10, культура, өөредилге — 1-03-88, чагаа — 1-03-87, көдээ ажыл-агый, улуттур килдизтери — 1-17-09.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.

Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама.

Тыраж 9334. Чагыг 48.

ШЫН

e-mail: shyn@tuv.ru Индекс 667000.

Кызыл хоорай.

Красноармейская, 100.

АГАР САНЫВЫС: № 4070381040000010000 БОАО Банк “Тувакредит”, Кызыл ИИИ—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 043304729.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш массалыг информация чепсектериниң талазы-биле хоойлудулганың чорудулганыңа контроль болгаш бүрүткелиниң Тыва девискээр эргелдинге бүрүткелтинген.

Бүрүткеттирген дугаары — Т-00007. Индекс 10002; 10003. ТР-ниң парлалга болгаш информация куркомитединиң типографиязынга парлаан. (Кызыл, Шетинкин-Кравченко, 1).

Солунда парлаттыганы материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айттыганы саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадылары дээш авторлар боттары харылаар.